

Rainer Patzlaff

Tardunud pilk

Telesiooni füsioloogilised
mõjud ja lapse areng

Rainer Patzlaff
Tardunud pilk

Rainer Patzlaff

Tardunud pilk

*Televisiooni füsioloogilised mõjud
ja lapse areng*

PreMark

Originaal:

Rainer Patzlaff

Der gefrorene Blick

Physiologische Wirkungen des Fernsehens
und die Entwicklung des Kindes

1. Auflage 2000

©Verlag Freies Geistesleben & Urachhaus GmbH

www.geistesleben.com

Autorist: Dr Rainer Patzlaff (1943) on õppinud germanistikat ja filosoofiat Münsteris ja Berliinis. Seejärel töötas assistendina Berliini Vaba Ülikooli juures, kus omandas ka teadusliku kraadi. Alates 1975. aastast töötas saksa keele ja ajaloo ülemastme õpetajana Stuttgarti Uhlandshöhe Vabas Waldorfkoolis ja dotsendina Waldorfpedagoogika Seminaris. 2002. aastal osales Pedagoogika, Meelte- ja Meediaökoloogia Instituudi (IPSUM)¹ rajamisel ning on nüüd selle juhataja. Avaldanud rohkesti publikatsioone, aktiivne lektor.

©Kirjastus PreMark 2003

koostöös Eesti Waldorfkoolide Ühendusega

Tõlkinud Ela Vood

Toimetanud Anneli Piibar

Korrigeerinud Piret Bristol

ISBN 9985-9397-3-5

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Saatesõnaks. Tiiu Kuurme	7
Sissejuhatus	11
I Vaatamine ja televisioon	15
<i>Aktiivne silm 15 / Mina poolt teadlikult juhitud 17 / Telepilt ei ole tavaline pilt 19 / Sundtuli võrkkestale 21 / Tardunud pilk 22 / Alfaseisund 24 / Väiksem kalorikulu kui mitte midagi tehes 26 / Pilgumarionett 28 / Omaaktiivsuse illusioon 29 / Puuduv poolsekund 29 / Ekraan kui uimastitootja 31 / Arvamuse varjatud suunamine kaamera abil 32 / Televisioon – väga sobiv manipulatsioonideks 34 / Tunded kõvakettal 35</i>	
II Televisioonikultuur – müüt ja reaalsus	38
<i>Elektrooniline kodualtar 38 / Illusioonide udus 39 / Telerisõltuvus 46 / Kas interaktiivne televisioon on väljapääs? 48 / Tarbimistreening lastetoas 49 / Möllav rasvotõbi 50 / Kui lapsed hakkavad tapma 51</i>	
III Kuidas täiskasvanuna televisiooniga ümber käia?	57
<i>Täielik loobumine? 57 / Vaiade tagumine passiivsuse merre! 58 / Tähelepanu poolune asemel 59 / Vastukaalu loomine 60</i>	
IV Lapsed ja televisioon	62
<i>Lapsed ei ole mini-täiskasvanud 62 / “Aken” lapse arengus 63 / Lapse moodi õppimine ja telerivaatamine 65 / Aju areng kümnenenda eluaastani 66 / Teler – aparaat laste väljalülitamiseks? 68 / Lapsed näevad hoopis teisiti 69 / Ärge jätke lapsi teleri ette üksi! 70 / Prioriteetide vaagimine 72 / Piirake vaatamisaega ja ergutage</i>	

*omaaktiivsust! 73 / Soodustage sisemisi pilte! 74 /
Kas televisioonivaba lapseõlv on teostatav ja mõttekas? 75 /
Üleminek noorukiikka 77*

V Lapseõlv jääb tummaks. Kõnelemisvõime kadu ja
keelekultuur meediaajastul 79

*Funktsionaalsed kirjaoskamatud – uus massifenomen 79 /
Äbvardav teadmistekuristik 81 / Hääbuu kõne 82 /
Kõne arenguhäired eelkoolieas 83 / Häiritud on lapse
areng tervikuna 85 / Kaksteist minutit kõnet päevas 86 /
Telerivaatamine kahjustab kõne arengut 87 / Vale
mõtteviisi saatuslikud tagajärjed 88 / Keel ei ole takso 90 /
Kõne on liikumiskunst 92 / Kuulaja tantsib häälikuid
kaasa 95 / Keel kõlab läbi kogu inimese 96 /
Kõne omandamine ja aju kujunemine 97 / Valjuhääldi
puudujäägid 98 / Keele musikaalsus – laste eluelement 98 /
Sõnapildid kui hingekujundav jõud 100 / Uus “alatoon”
sõnades 101 / Alguses oli sõna 102*

Märkused 104

Kirjandus 110

Saatesõnaks

Meie aja igapäevakiirus ei jäta kuigivõrd aega imestamise jaoks muutuste eneste kiiruse üle. Kogu seda uue tulva, mis on tulnud omaks võtta ühe inimese jooksul, pole varasematel aegadel kogetud ka mitte aastasadade vältel. Tehnoloogiline tsivilisatsioon on loonud elukeskkonna, mis on inimest paljust vabastanud – raskest füüsilisest tööst, seotusest oma elupaigaga, silmapiiri piiratusest. Ent loodetud vabanemist ning õnnistust pole see ometi toonud. Sest needsamad hüved on inimest ka vangistanud, seda viisidel, mida veel päris hästi ei tuntagi ning alles sammhaaval avastatakse. Iga vanem teab, et lapsele ei anta tikke enne, kui ta teab tõtt tulest ja oskab sellega ringi käia. Paraku on võimsad avastused, millega inimese hüveks ohjeldati loodust, paljus kui tuletikud oskamatu lapse käes, sest hingelisvaimselt pole veel õpitud nendega ringi käima.

Visuaalse meedia rünnak inimeste elumaailmale on Eestis kui kaua suletuses viibinud maal kulgenud pisut teisiti kui mujal. Ettevalmistus selleks on olnud tuntavalt napim, samuti on meil jätkunud vähem eneseteadvust ning sisemist vabadust, et hoida end uute sõltuvuste eest. Oleme olnud kaitsetumad vanadest demokraatiamaadest. Eesti avanes televisiooni meelelahutustööstusele usaldavana, sest kuulus ju seegi vaba maailma seni keelatud hüvede sekka. Ahtates võimalustes kujunenud inimeste elu sai uusi erutavaid sisusid ja leevendavat unustust. Ametnikud ning uurijad, kes oma töö huvides inimeste kodusid külastanud, märgivad ära, et mustus ning viletsus võivad olla kuitahes suured, televiisor on aga moodne, suur ja värviline. On ohvrialtar, mis toob tundideks oodatud õndsuse. Ning midagi veel, mida inimesed enese juures märgata ei soovi, ent millest muu maailm järjest tõsisematel toonidel räägib ja kirjutab.

Eesti lugejani jõuab praegu üks esimesi pikemaid teadusuuringutele toetuvaid käsitlusi sellest, mida televisioon inimesega teeb. Rainer Patzlaff kirjeldab televisiooni mõju mitme ja meil isegi ootamatu kandi pealt. Ta ei peatu pikemalt sellel, mida meile sealt näidatakse ja kuidas see mõjub, vaid kuidas taoline näitamine ja vaatamine ise mõjuvad alates inimese füsioloogilistest talitlustest. Nimelt siit ja mitte programmi sisust saab alguse televisioonisõltuvus. Raamatus kirjeldatakse, kuidas toimib meie silm võttes vastu valguse- ja värviaistinguid, kuidas telepilti oluliselt teisiti vastu võetakse ning kuidas siit edasi kogu tunnetus ning teadvus teistsugustel alustel toimima hakkavad. Ka meie aistingute elu on seotud inimese minasusega, kujunenud kogemushorisondi, tahte ja kogu isiksuse jõuga. Telepilt sunnib nägemisaistingu ebaloomulikku passiivsusse, millest siis tardunud pilk. Silmade tardumus kandub üle kogu kehale ning siit edasi ka vaimule, mille tulemusel suiguvad omaaktiivsus, tahe, tunded ja mõte. Omaenese kogemused ja ootused on selle hetke olemisest välja lülitatud. Uuringute andmeil kandub passiivsus ka ainevahetuse tasandile, mille toimel aeglustub seedimine ning loomulikul viisil järgneb sellele rasvumine.

Televiisorit vaatav inimene on vagur ning manipuleeritav, uuringute järgi eriti siis, kui ta seda ise ei usu. Kuidas pildi vägi vaatajast marioneti teeb, nii et meile näiteks kasvõi ühe või teise poliitiku poolt hääletades jääb vabaduse asemel järele vabaduse illusioon, ka sellest on pikemalt juttu.

Siiski on täisealise suhted pildimaailmaga erinevad kui lapsel. Tema eelneva elu kogemushorisont lubab pildi mõjudel minema libiseda ja ununeda. Ega vii tema vaimset pagasit kaasa. Lastega on teisiti, neile on nende arengukeskkond ainuke mõeldav, nemad teistest võimalustest ei tea ega ole neil ka pagasit, mida võõras jõud ei saaks kaasa viia. Maailmaga eluterve tutvumine käib lastel seda katsudes, maitstes, kuulates. Laps ei ole väike täiskasvanu, tuletab meelde Rainer Patzlaff. Laps on avatud aisting. Tema õpib kogu

kehaga end asjadega füüsiliselt suhetesse asetades. Televisioon aga välistab keha ja meeled. Kogemuse maailm on lapse jaoks välja lülitatud, kuniks ekraan on sisse lülitatud, väidab autor. Teleri vaatamise puhul ei peaks küsitama, mida laps siit saab, vaid millest ta ilma jääb. On oma aeg, mil laps loomulikult sisemisel ajel liigub palju, fantaseerib, mängib, loob sisemisi pilte, hangib meelegogemusi, katsetab oma keha ja gravitatsioonijõu suhteid. Nii arendab ta eneses täiskasvanulikkuse võimet. Jääb õige aeg kasutamata, siis neid ilmajäämisi enam järele ei tee.

Lapsepõlvveuringutele pühendunud kirjanduses räägitakse tsivilisatsioonikahjustustest. Linnakeskkond, kadunud loodussuhe, autoistmel viibimiseks taandunud koolitee, kadunud vabaruum ehk mängumaad, kiirus, müra ja kokku surutud aeg on lapse elust teinud võõra tahte projekti. Ehedaid elavaid kogemusi asendavad tehisilma surrogaadid ning sekundaarkogemused. Kõigi nende mõjude üle troonib meedia, millega vanemad lapse kaitsetult üksi jätavad. Ka end looduslähedaseks rahvaks pidavate eestlaste lapsed ei oskavat enam mängida, on vägivaldsed ja lärmakad ning järjest rohkem erivajadustega – kas siis hüperaktiivsed või autistlikud.

Tsivilisatsioonikahjustustega noor põlvkond võib saada ohtlikuks tsivilisatsioonile enesele. Kirjaoskuse kahanemisest vanades kultuurmaades on juba palju teateid. Rainer Patzlaff kirjutab hääbuvast kõnест: kus iganes ka noored inimesed meelt lahutavad, on nad sunnitud vaikima – kinos, vabaõhukontsertidel, diskol, teleri ja arvuti ees. Neid töödeldakse lärmiga kuni teadvuse kaotuseni ... Kõnelemisvõimetu pöördub oma eluküsimusi lahendades tagasi ürgse viisi juurde, laseb käiku rusikad. Juba praegu võib täheldada, kui raske on end teha arusaadavaks argumentide keeles.

Tehnoloogilise tsivilisatsiooni eelsel ajal loodust austati ja karteti. Tehnoloogia andis võimu, võideti hirmud, ent kadus ka aukartus. Loodusega samasuses on mõistetud lapseloomust – ka see on mõistatuslik, spontaanne, millegi ürgse kauge kaja. Ning vajas

alistamist. Pedagoogika on kaua tähendanud võimu kehtestamist lapse üle. Last tohtis ühiskonna asjade edendamiseks kasutusele võtta kui loodusressurssi, hinna järele küsimata. Siis pääsesid pedagoogikas mõjule vabaduse ideed. Siit on tänaseks saanud ohtlik vabadus – lapsele antud võimalus kahjustada end ohjeldamatult ning piirideta, ilma et tõelist vabadust tema jaoks oleks olnudki. Ja taas on päevakorral kõned võimust, nüüd selleks, et lapsi kaitsta. Kui ainult veel oleks neid küpseid täiskasvanuid, kes seda suudaksid, kes suudaksid olla lapse kasvamise saatjad ning kaitsjad.

Sest teleri vaatamine ei sünni ju kellegi ähvarduste saatel. See sõltuvus on enese peale võetud vabatahtlikult. Teleri vaatamata jätmise eest ei saadeta tuleriidale, ei lasta maha ega koondata töölt. Ega halvustata ka avalikkuse ees. Teleri ees ilmutab täiskasvanule end tema enese ebaküpsus, halb maitse, tahtenõrkus ning võimetus keerata õigel ajal nuppu. Ning võimetus sisustada oma elu rikkalt ja huvitavalt ilma võõraste piltideta. Ta on magus sõltuvus, mis vabastab – vastutusest, tahtest, aktiivsusest, täiskasvanu olemisest.

Rainer Patzlaff ei kirjelda siiski üksnes olukorra õudust, vaid ka annab soovitusi, kuidas vanemad koos lastega võiksid õppida televiisoriga ringi käimist. Tehnoloogia iseeneses ei kahjusta kedagi, küll aga see viis, kuidas me end ja teisi tema abil kohtleme. Kui kunagi hallidel aegadel õpiti käsi pesema ja puhtust pidama, siis nüüd on kätte jõudnud aeg tulla toime nuppudega, teisisõnu, hoolima oma vaimust ning laste lapseõlvest. See raamat siin püüab tõsta lugeja teadlikust, kuidas see on võimalik ja vältimatu, et jääda edasi inimeseks ning võimaldada sama oma lastele. Meediapädevuse mõiste on jõudnud kooliprogrammidesse, enne veel aga peaks ta leidma koha kodude eluprogrammis. Endast ning oma lastest hoolivate inimeste jaoks avardab see raamat loodetavasti pilti inimeseks olemise keerulisusest üldse.

Tiiu Kuurme

Sissejuhatus

Ükski meedia liik pole nii määravalt mõjutanud inimkonna igapäevaelu kui televisioon. Ka pärast viit aastakümnet, mille jooksul televisioon on levinud üle kogu maailma, on see – tervikuna vaadatuduna – ikka veel armastatuim, enim kasutatav vaba aja veetmise vahend, hoolimata sellistest moodsatest ajaviitevahenditest nagu internet ja arvuti. Sellise silmatorkava eelistuse üks põhjus peitub kindlasti asjaolus, et televisioon kui “aken maailma” toob vaatajani kogu maailmas toimuva ning teeb seda niisuguse värvikuse ja elavusega, milleni ükski teine massiteabevahend ei küüni. Just siin paistab olevat nii kerge jõuda kogu maailma teadvustamiseni. Sest siin mitte üksnes ei kuulda ega loeta kaugetest sündmustest, vaid ollakse nii-öelda vahetult juures ja nähakse toimuvat “oma silmaga”.

Nüüdisajal, mida iseloomustavad üha rohkem globaalpoliitika, globaalsed majandusprotsessid ja keskkonnaprobleemid, on hädasti vaja selliseid maailma vaatamise võimalusi. Tänapäeval on äärmiselt tähtis teadvustada endale kogu maailmas ja inimkonnas toimuvat. Meie silmaringi avardajana võiks televisioon anda olulise panuse nüüdisaja ülesannetega toimetulemisse.

Tegelikkus on siiski teistsugune. Rohkem kui kolmekümnet telekanalit täidavad peamiselt meelelahutus ja sport, millele Saksamaal pühendatakse keskmiselt kaks kuni kolm tundi vaba aega päevas: samal ajal kui infol ja teadmiste vahendamisel on maksimaalselt 26 protsendiga suhteliselt väike osakaal. Kas ei lähe siin oluline mitteolulise hulgas kaduma? Kas mitte globaalne nüristumine ei astu nii vajaliku teadvuse teritamise asemele?

Paljud väidavad, et televisioon olevat nende jaoks kõige tähtsam vahend, et haridust ja teadmisi saada. Ent see osutub illusiooniks. Ajakiri *Der Spiegel* uuris 1994. aastal sakslaste üldist haritust ja nentis lõpuks lakooniliselt: “Tulemus: mida kauem keegi telerit

vaatab, seda väiksemad on tema teadmised. See kehtib üldiselt kõikide valdkondade kohta, välja arvatud sport.”²

Niisiis tundub, et me pole ka viiskümmend aastat pärast televisiooni kui massiteabevahendi juurutamist ikka veel õppinud sellega nii ümber käima, et see meid tõesti edasi viiks. Kas me teeme midagi valesti? Või ei ole asi ehk üldse kasutajates, vaid televisiooni omapäras, et vaataja end oma tegeliku olukorra suhtes niimoodi petab? Kas elektrooniliselt loodud pilt, mis on niivõrd erinev igast maalitud või trükitud pildist, aga ka slaidist või kinopildist, avaldab ehk varjatud mõju, millest me seni midagi ei teadnud?

Tänapäevaste loodusteaduslike vahenditega peaks olema lihtne seda selgitada. Ent meediauurijad on selliste küsimuste vastu tundnud silmatorkavalt vähe huvi. Seni on keskendutud *programmi* küsimustele, niisiis saadete kujundamisele ja selle mõjule erinevate retsipientide suhtes, samuti ekraanikasutuse sotsioloogilistele ja pedagoogilistele aspektidele. Selle kohta on olemas tohutult publikatsioone, samal ajal käsitlevad vaid vähesed tööd vaataja varjatud mõjutamist kaamerajuhtimise ja montaažitehnika kaudu ning veel vähesemad ekraani teadvustamata jäävaid *füsioloogilisi mõjusid*. Alles hiljuti pidi ameerika neurofüsioloog Keith Buzzel hämmastusega nentima, et peaaegu midagi ei ole teada biokeemiliste, sise-sekreetoorsete, neuromuskulaarsete ja tajumisprotsesside kohta, mis toimuvad inimeses telerit vaadates. Ka ekraani mõjust kesknärvisüsteemile ei tea uurijad suurt midagi.³

Igatahes see vähene, mis on televisiooni füsioloogilise mõju kohta uuemas kirjanduses juba esitatud, lubab teha nii kaugeleulatuvaid järeldusi, eelkõige lapse arengu seisukohalt, et avalikkus peaks sellest tingimata teada saama. Tegemist on faktidega, mis nõuavad meilt, kui me neid tõsiselt võtame, palju kriitilisemat ja teadlikumat ümberkäimist televisiooniga.

Kahtlemata puudus seni ühtne käsitlus ja see võib olla ka üks põhjus, miks need faktid on nii vähe tuntud.⁴ Seetõttu olen püüdnud laialipillatud, tihti väga spetsiifilistest teaduslikest allikatest kokku

koguda kõige tähtsamad tulemused ja siduda need minu, osaliselt juba 1995. aastal publitseeritud uurimustega teleri mõjust silmaliigutustele. Seega avaneb esmakordselt olemasolevate mõjude koondpilt.

Olen asetanud oma raamatus põhirõhu füsioloogilis-antropoloogilistele küsimustele ja jätnud sisulisemad, programmi puudutavad küsimused rohkem tagaplaanile, sest olen veendunud, et alles programmist sõltumatute ekraanimõjude uurimisega luuakse alus tööpoolest vabale ja asjalikule ümberkäimisele meediaga. Sest nüüd, kuni me ei mõista, mis toimub telerit vaadates meie teadvusest sügavamal puhtfüsioloogiliselt, ei valitse mitte meie seda aparaati, vaid aparaat meid. Kuid kasutaja vabaduse kindlustamine peab olema esmatähtis ülesanne. Järgnev käsitus tahab luua selleks aluse.

Stuttgart, mai 2000

Rainer Patzlaff

I Vaatamine ja televisioon

Aktiivne silm

Kes vaatab maali seinal või fotot pildiajakirjas, slaidi ekraanil või mõnd koomiksivihikut, tunneb end täiesti vabana, et silmitseda seda oma äranägemise järgi, ta silm peatub sellel pikemalt või põgusalt, ta kas laseb end sellel mõjutada või mitte. Pildist ei tulene mingit sundust. Seepärast arvab enamik inimesi, et telepildi puhul on see samamoodi ning nad tunnevad end telerit vaadates niisama vabalt. Aga see on pettekujutus. Telepilt avaldab vägagi tugevat survet, millest vaataja ei saa end kuidagi vabastada, välja arvatud siis, kui ta seda ei vaata.

Et mõista, mis liiki see surve on, peame kõigepealt heitma pilgu silmalihaste teadvustamata tegevusele tavalisel vaatamisel. Viimaste aastakümnete meeltefüsioloogia on jõudnud uute murranguliste arusaamadeni, mis heidavad valgust ka olukorrale ekraani ees.

19. sajandist pärinev käsitlus, mille kohaselt on vaatamine teatud fotograafiline protsess, kus välismaailma kujutis tekib võrkkestal nagu kaameras, ei ole enam piisav. Silmal on olemas küll kõik kaamera tunnused, kuid nägemiseks on vaja palju enam kui lihtsalt optilist aparati. See tuli rabavalt ilmsiks, kui pimedana sündinuid opereeriti kõige moodsamate kirurgiliste vahenditega. Pärast seda oli nende käsutuses funktsioneeriv "silm-kaamera" ja selle juurde kuuluv närvisüsteem. Peale ähmaste värvipilvede ja valguse eristamise ei näinud nad midagi konkreetset. Objektide piiritletud, selge eristamine – ühesõnaga nägemine selle tõelises tähenduses – polnud võimalik. Ka ränk harjutamine ei toonud edu, nii et paljud oma lootustes kibedalt pettunud patsiendid loobusid igasugusest pingutusest, ignoreerisid nägemismuljeid ning orienteerusid nagu varemgi kuulmis- ja kompimismeelele. Mõned sooritasid meeleheitest isegi enesetapu.

Ebaedu põhjus on nüüdseks teadusele selge: nägemine ei ole passiivne protsess, kus silmad üksnes võtavad vastu seda, mida maailm neile valguseärrituste kujul saadab. Nägemine on ülimal määral aktiivne protsess. Pildid maailmast, mida me usume saavat ühe pilguga, tuleb enne teadvusse sisenemist tegelikult silmalihaste komplitseeritud liigutuste abil kõigepealt “läbi töötada”.

See toimub järgmisel põhimõttel.

Kogu võrkkest (reetina) on küll kaetud meelerakkudega (kepi-kesed ja kolvikesed), kuid terav nägemine kontsentreerub imetillukesele osale silmamuna tagumisel poolusel, *fovea centralisesse* (võrkkesta tsentraalohk). See terava nägemise koht võtab enda alla ainult 0,02 protsenti reetina pinnast ja hõlmab umbes 2-kraadist nägemisnurka ligikaudu 200-kraadisest horisontaalsest vaateväljast. Seetõttu suudame ümbritseva vaatamisel näha kogu teravuses alati ainult tillukest osa tervikust, nimelt seda, millele meie mõlemad silmad oma nägemisteljega fikseeruvad.

Ja ikkagi saame näiteks majast selge, arusaadava pildi nii, et silmalihased nihutavad üksteise järel erinevaid lõike tervikobjektist *fovea* ette. Kõigepealt fikseerivad mõlemad silmad mingi punkti majast mõneks sekundi murdosaks, siis hüppavad lihased nõksatuse-taolise liigutusega (erialakeeles nimetatakse seda sakaadiliseks silmaliigutuseks) järgmisele objektipunktile, mida samuti fikseeritakse sekundi murdosa jooksul, siis järgneb sakaad kolmandale punktile ja nii edasi, kuni üksikute fikatsioonide kaudu on läbi kombitud piisavalt palju osi, et saada selget tervikpilti objektist.

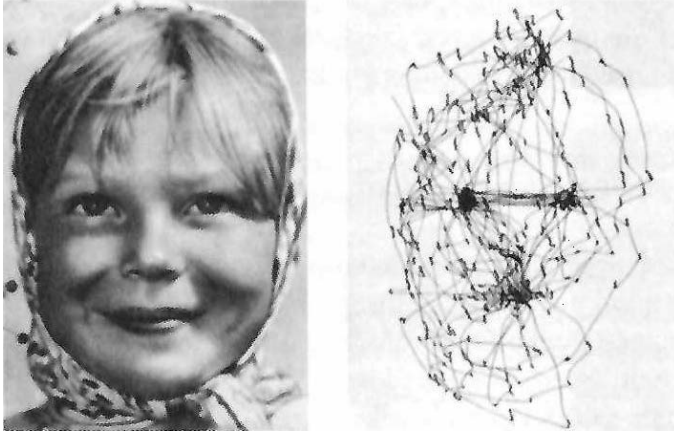
Rahuliku silmitsemise puhul kestavad üksikud fikatsioonid umbes 0,2–0,6 sekundit, nii et sekundis toimub umbes 2 kuni 5 sakaadi⁶; põgusama vaatamise puhul sakaadid sagenevad, fikatsiooniajad aga lühenevad. Alles siis, kui need paljud kompimisliigutused on tehtud, “näen” ma, mis mu ees on. See pilt, mis nüüd minu teadvusse siseneb, on niisama rahulik ja liikumatu nagu maalija poolt äsja lõpetatud pilt molbertil. Ent kunstnik on pidanud tegema tuhandeid käeliigutusi, enne kui tulemus näha on, ja niisamuti olid

minu silmalihased kõige vilkamas tegevuses, enne kui näiliselt “ühe pilguga” on minu ees terava ja selgena kogu maja. See, mida näen, ei ole foto maailmast, vaid minu poolt aktiivselt loodud pilt.

Mina poolt tabtlikult juhitud

Isegi kui me ei teadvusta vaatamisel kiireid silmaliigutusi, on need siiski seotud meie enda isiksusega. Need ei järgi nimelt jäika, kõikide inimeste puhul korduvat skeemi, vaid kulgevad ülimalt individuaalselt. Need varieeruvad isegi iga inimese puhul vastavalt sellele, mida näha on ja mida näha tahetakse. Muidugi on igaühel ka oma vaatamisharjumused ja kui eriti ei pingutata, siis domineerivad sissejuurdunud harjumused, mis avalduvad pilgu tüüpilises kulgemises.

Silmade liikumist mingi objekti silmitsemisel saab nähtavaks teha spetsiaalsete aparaatide abil, mis märgivad ära tee fikatsioonilt fikatsioonile, nii et tekib teatud liiki jäljemuster. Kui katseisikule näidatakse näiteks mingit portreefotot (vt lk 18), siis on salvestuselt näha, et silmi ja suud on fikseeritud mitu korda, vähem väljendusrikkaid pildi osi, näiteks siluetti, seevastu vaid möödaminnes.⁷ Torkab ka silma, et (kujutatud isiku poolt vaadatuna) paremat näopoolt silmitsetakse hoopis sagedamini kui vasakut: paremal näopooltel on valguse ja varju mäng märksa vaheldusrikkam ning dramaatilisem. Uuringutega on välja selgitatud,⁸ et näo vaatlemisel silmitsetakse ka tavaelus niikuinii paremat näopoolt enamasti peaaegu kaks korda sagedamini kui vasakut. See on nimelt enamiku inimeste puhul iseloomulikum ja väljendusrikkam! Seega näeme, et pilk ei liigu mingil juhul skemaatiliselt, vaid lähtub sellest, mis vaatajale on *tähtis*, sest see ütleb talle midagi. *Huvi* on see, mis silma juhib.

Vasakul foto, mida silmitseti mitu minutit. Paremal pilgu liikumise ülesvõte: hüpped ühelt fiksatsioonipunktilt teisele on markeeritud joontega (Yarbus, 1967).

Huvi saab *väljastpoolt* tekitada objektile nähaoleva kaudu, seda saab aga ka sisemiselt, *tablikult* kindlatele detailidele suunata. Yarbus on oma alustpanevas raamatus tutvustanud selle kohta järgmist katset:⁹ ta näitas katseisikutele maali, millel oli kujutatud ühes korteris palju inimesi, kellele oli parajasti saabunud ootamatu külaline. Kui ta küsis katsealuste käest kujutatud inimeste vanust, siis uurisid nende silmad, nagu pilgusalvestus näitas, intensiivselt üksikuid nägusid. Kui aga küsiti perekonna majandusliku seisu kohta, siis rändasid pilgud valdavalt mööblile, piltidele seinal jne. Kui jutt oli riietusest, siis uuriti põhjalikult seda. Ent küsimuse peale, kui kaua küll külaline võiks olla ära olnud, tõttasid pilgud pea eranditult külalise näo ja perekonna üllatunud nägude vahet siia-sinna. Kust siis veel peaks leidma vastuse, kui mitte inimeste näoilmeist ja peahoiakust?

Selles näites räägitakse *intentsionaalsest ehk eesmärgistatud vaatamisest*. See võime pole kaasa sündinud, vaid aastaid kestva õppimisega omandatud. Me harjutame seda alateadlikult kõige varase-

mast lapseeast alates. Täiskasvanu suudab seda teadlikult avardada ja süvendada, juhul kui ta oma pilku koolitab.

Seda, kuidas silma süstemaatiline koolitus pilgu harjumuspärase käitumise korral avaldub, on mõjusalt demonstreerinud üks uurijategrupp 1995. aastal. Kutseliste maalikunstnike, kunstiekspertide ja kogemusteta asjaarmastajate rühmadele näidati esmalt konkreetseid, siis abstraktseid maale. Asjaarmastajad käitsid abstraktsete piltide ees samamoodi nagu konkreetsete ees: väikeste sammudega edasi liikudes püüdsid nad silmitseda detaile, et leida midagi tuttavat. Maalikunstnikud ja eksperdid seevastu suundusid juba konkreetsete, eriti aga abstraktsete piltide juures täiesti teisele teele: suurte sakaadidega asusid nad otsekohe maali suures plaanis uurima, korrastasid detailid alati tervikuks ja ilmutasid pikemate fiktsioonიაegadega palju suuremat silmitsemise intensiivsust.¹⁰

Niisiis nägid inimesed otseselt sedasama ja ometigi ei näinud nad sedasama. Vaatamise viisi määrab omandatud eelteadmine. Nii toimivad nägemisprotsessis ühelt poolt varasemate tahtepingutuste viljad, mis on harjumuseks saanud, teisalt aga ka aktuaalne tahe leida midagi konkreetset.

See tahtejõud lähtub isiksuse sisemisest tuumast ning on inimese Mina-olemus ("Mina" ei tähista siin mitte argitähenduses teadlikkust oma Minast, vaid kõrgemas mõttes kui meis toimivat, kuni teadvustamata elundiprotsessideni ulatuvat kujundavat isiksusejõudu). Jõuame niisiis tulemuseni: teadvustamata silmaliigutused on vaba, aktiivse Mina-tegevuse vahetu ja kaudne tagajärg.

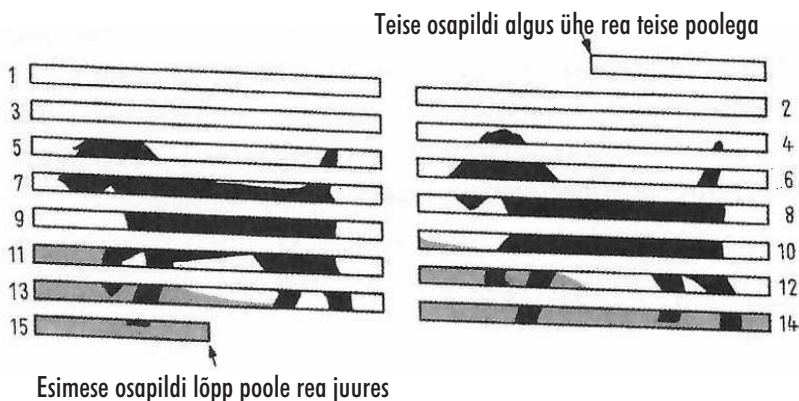
Telepilt ei ole tavaline pilt

Enamik vaatajaid peab telepilti samasuguseks pildiks nagu iga teist – see on saatuslik eksitus, nagu järgnevad lõigud näitavad. Kui kino- ja diaprosjektorid heidavad ekraanile täielikke pilte, siis teleris kasutatav elektrontoru (leiutaja järgi ka Brauni toru) ei suuda põhi-

mõtteliselt täielikku pilti luua. Üksainus katoodist väljuv elektronkiir tekitab telierkraaniga kokku põrgates sellele tillukese valguspunkti. Valguspunkt saadetakse hälvituspoolide abil sammhaaval üle kogu ekraanipinna, liikumine järgib kindlaksmääratud rastrit, mis koosneb 625 reast ja 833 pildipunktist igal real (Euroopa normi kohaselt).

Rastrist läbimineku ajal reprodutseerib elektronkiir punkt-punktilt telekaamera poolt etteantud värvi- ja valgustugevuse, nii et kokku pannakse teatud mosaiikpilt, mis koosneb 625 x 833 üksik-punktist. Kõik toimub kujutletamatu kiirusega: elektronkiir läbib 520 625 rasterpunkti 25 korda sekundi jooksul, see tähendab jõudlust umbes 13 miljonit punkti sekundis!

Konkreetselt on see siiski nii, et saadetakse küll 25 pilti sekundis, kuid iga pilt kahes jaos ehk osapiltidena (vt allolevat joonist). Kõigepealt "kirjutab" elektronkiir ekraanile ülevalt alla kõik paaritud read, siis teist korda ridu üle käies kõik paarisarvulised read. 25 tervikpildi asemel pakutakse niisüis 50 mittetäielikku pilti, millest igaüks kestab 1/50 sekundit.

Telepildi ridade kaupa ülekandmine kahes osapildis, kõigepealt paaritud, siis paarisread (O. Limani skemaatiline kujutus, 1976).

Sundtuli võrkkestale

Kuidas reageerivad silmad sellisele kunstlikule, pidevalt mittetäielikule pildile? Nagu slaidi või maali puhul püüavad nad ka telepilti kiirete kompimisliigutustega uurida, et luua kogumuljet. Niisiis, fikseeritakse mingisugune silmatorkav punkt, et seda täpsemalt silmitseda, kuid enne, kui fiksatsioon saab üldse alata, on elektronkiir ammu edasi rutanud, selle tekitatud valguslaigud kustuvad hõõgudes ja on hetkega kadunud. Kompida ei ole niisiis midagi. Seetõttu hüppavad silmad sakaadi abil teisele fiksatsioonipunktile, valmistuvad järgmiseks katseks ning taas tabab neid ebaõnn. Mis veel äsja oli heledalt esile tunginud, sulab järgmisel hetkel kokku kontuurituteks varjudeks. Ja nii see jätkub: silmad võivad hüpata kuhu tahes, mitte kuskil ei leia nad püsivat objekti, mida saaks kompida. Kihutav valguspunkt on alati kiirem.

Isegi kui silmad rahulduksid väga lühikese, 120-millisekundilise fiksatsiooniajaga, oleks katoodkiir juba selle aja jooksul kuus osapilti, täpsemalt öeldes kolm täielikku pilti, võrkkestale paisanud. Niisiis enne, kui silmadel oleks võimalus pingutuse abil asjast mingit pilti luua, on katoodkiire joonistatud mosaiikpilt ammu võrkkestale jõudnud ning seal püsib ta kauem kui ekraanil, sest võrkkest on liiga inertne, et suuta kihutavale valguspunktile järgneda. Täielik, ühtlaselt valgustatud pilt, mida usume ekraanil nägevat, eksisteerib tegelikult vaid võrkkestal.

Tuleb aga arvestada kaaluka vastuväitega. Võidakse öelda, et eksikombel on lähtunud sellest, et katoodkiire tekitatud valguspunkt kustub peaaegu kohe, samal ajal on tegelik järehelendusefekt ju nii tugev, et võiks täita aja kuni järgmise katoodkiire läbimine-kuni. See on ainult teatud määral õige. Tsiteerin siinkohal erialaraamatut: “Koht pildil, mida elektronkiir puudutab, peab nii kaua helendama, et tulemuseks oleks lõpetatud pilt kõikidest valguspunktidest. Teisalt ei tohi järehelendus kesta kauem kui 1/50

sekundit, kuna pärast selle aja möödumist saabub järgmine pildipunkt ning muidu pilt "määrdu" kiirel liikumisel."¹¹

Siinkohal peab teadma, et katoodkiire puudutatud punkt ei saada valgust vaatajani mitte sirgjooneliselt, vaid igas suunas, nii et näiteks paaritu arvulises reas tekib tegeliku valguspunkti ümber "halo", mis ulatub ka naabruses olevatesse paarisarvulistesse ridadesse. Kuna aga kiir rändab teise osapildi ülesehitamiseks juba 1/50 sekundi pärast läbi paarisarvuliste naaberridade, siis ei saaks tekkida puhast teralist joonist muidu, kui kiir ei satu täielikule pimedusele.

Niisiis kustub osapilt hõõgudes juba siis, kui seda alles joonistatakse. Kui kiir jõuab viimaste rasterpunktideni, on esimesed juba kustunud. Seega on ikkagi nii, et silmad ei näe ekraanil mitte ühelgi hetkel täielikku pilti, mida harjunud viisil kompida, vaid alati ainult viirastuslikult laialivalguvat kujutist, mis vaevalt võimaldab end haarata.

Tardunud pilk

Kui silmitseme näiteks mingi maali värvitrükki, siis näeme samuti tuhandeid tillukesi rasterpunkte. Kuid need säilitavad ajal, mil pilk on neile suunatud, oma värvitugevuse, heleduse ja teravuse. Kujutage endale nüüd ette mingit trükitud pilti, mis tuhmub tundmatuse ni kohe, kui vaataja pilk sellele suundub: silmad võivad teha kui tahes suuri jõupingutusi – iga kord, kui nad tahavad mingit konkreetset kohta fikseerida, on rasterpunktid just olematusse haihtumas. Nii oleks võimalik saada vaid ülimalt hägust muljet.

Just sellises olukorras on silmad telerit vaadates: kuhu ka pilk ei suunduks, ikka libiseb pilt selle haardest. Oleme siin kurioosse fenomeni ees, et püsivad rasterpunktid, mida silm asjata ekraanilt otsib, tekivad silma võrkkestal – kuid silma omaaktiivsus on valdavalt välja lülitatud.

Lisandub veel silma akommodatsiooni- ehk kohanemisliigutuste

täielik soikumine, ühesõnaga silmamuna nende pöörete soikumine, millega nägemistelgede ristumisnurka kohandatakse pidevalt muutuvate kaugustega; see oleks vajalik näiteks teatrietendusel, et eri kaugustel olevaid inimesi ja kulisse teravalt näha. Teleri vaatamisel jääb ekraan ikka sama kaugele, ja nii hoitakse silma kord juba fookustatud asendit liikumatult niikaua, kuni pilk on ekraanile suunatud.

Mis juhtub aga siis, kui silma kompimispuüdlused jätkuvalt tühja jooksevad ja rasterpilt ilmub ka ilma nendeta võrkkestale? Silmade muidu nii vilgas tegevus on muutunud mõttetuks ja kaldub äärmisse passiivsusse. Pilk tardub tuntud teleri-pilguks. Mitte asjata ei kutsuta näiteks Saksamaal aparati, mis sunnib silmadele peale nii ebaloomulikku vaatamist, rahvasuus “jõllitiseks”. Oleks siiski ekslik arvata, et jõllitamine on vaataja nõrkus. Teleris kasutatav pildiloomise tehnika sunnib jõllitama esimesest silmapilgust peale ning keegi ei suuda end sundusest vabastada.¹²

Arusaadavalt kaitseb teletarbija teadvus end selliste tõdemuste eest, sest ta ei märka ju iseenda juures mingeid muutusi ning peab end endiselt täiesti vabaks ja aktiivseks. Kahjuks aga tõendavad seni tehtud uurimused vastupidist.

1979. aastal mõõtis rühm Ameerika teadlasi sakaadide arvu teleri vaatamisel ja tegi kindlaks silma aktiivsuse olulise vähenemise. 15-minutise telesaate jooksul (Hollywoodi *show*) oli kõigi katseisikute puhul neid 20 sekundi jooksul vaid 5–7.¹³ Seevastu vabal ringivaatamisel loomulikus keskkonnas teeb silm 2–5 sakaadi sekundis (20 sekundis seega 40–100 sakaadi). Seega on tegu ligi 90-protsendise tagasiminekinguga.

Järgmine kaudne tõend oluliselt vähenenud aktiivsuse kohta teleri ees on pupillide suurus, mida uurimuses tõlgendatakse aju aktiivsuse (“kortikaalne aktiveerimine”) ja ärksuse astme näitajana. Rossiter leidis 1980. aastal, et ühesama filmi näitamisel samas pildisuuruses ja valguses projektoriga seinakraanil ja teleriekraanil on viimasel juhul “pupilliava oluliselt väiksem”.¹⁴

Lisaks sunnib teler juba väliselt peale loomuliku meeletegevuse kahekordse vähenemise. Ühelt poolt seiskab ta silmade kohanemisiigutused täielikult, sest ekraanini kord fookustatud kaugus ei tohi vaatamise ajal muutuda. Teisalt piirab see vaatevälja püsivalt tillukese väljavõttega. Sest ümbruse normaalsel vaatamisel on silmadele horisontaalselt avatud 200-kraadine nägemisruum, milles nad saavad vabalt liikuda. Kui aga tavapärasest kaugusest vaadatakse keskmise suurusega teleriekraani (12 x 16 tolli), siis aheneb tajumisala 6 kuni 7 kraadini, seega 97 protsendi võrra.¹⁵ Isegi raamat pakub lugemisel silmale viis korda suuremat ala. Ja allesjäänud 6 kuni 7 kraadi piires ei ole silmal, nagu me nägime, isegi mitte vabadust liikuda oma äranägemise järgi.

Kui aga silma aktiivsus läheneb nullile, kandub silmade tardumus üle kogu kehale ja isegi kõige elavamad lapsed istuvad tundide kaupa vaikselt. Arstid nimetavad seda *liikumistõkestuseks* – asja rängalt ohutumana näitav formuleering, mis paneb meid küsima, kas tegu on üksnes mõtlematuse või ehk teadliku eksitamisega. Sest probleemiks ei ole ju lihaste tegevusetus, vaid soikunud tahe, mis lihaseid juhib. Teleri ees toimuv ei ole midagi vähemat kui rünnak inimese tahte jõudude vastu, millest lähtub kogu tema omaaktiivsus – niisiis aktiivsuse takistamine, *tahte tõkestamine* ja seega ka Mina takistamine.

Alfaseisund

Telerist lähtuv silmi halvav mõju kajastub ajuvoolude mõõdetavates muutustes, mis avastati alles 1970. aastal. Nimelt pühendus tollal üks uurija esmakordselt küsimusele, millised bioelektrilised potentsiaalimuutused toimuvad ajus teleri vaatamisel. Uurimisvahendina kasutati elektroentsefalograafiat (EEG). Juba oli ka üldjoontes teada, et EEG erinevad võnkerütmid korreleeruvad mitmesuguste erksuse- ja puhkeseisunditega. Nii teati näiteks, et pimedas ja kinni-

silmi olles domineerivad suhteliselt aeglased alfalained (8–13 Hz), mis aga silmade avamisega või valguses tõrjutakse kohe tagasi palju kiiremate beetalainete (14–30 Hz) poolt. Beetalained on ärksuse ja visuaalse tähelepanu indikaatoriks.

Herbert E. Krugman uuris 1970. aastal, millised muutused teki-
vad EEG-s siis, kui katseisik läheb lugemiselt üle teleri vaatamisele. Juba esimesed mõõtmised näitasid seda, mis hiljem ikka ja jälle kinnitust leidis: teleri ees kahanevad beetalained tugevasti, domineerima hakkavad alfalained. Niisiis tekib teleri vaatamisel niinime-
tatud “alfaseisund”. Mida see tähendab?

Alfalainete kasvanud esinemist hinnatakse uuringutes üldiselt kui kahanenud visuaalse tähelepanu tunnust. Krugman rääkis see-
tõttu televisiooni puhul mõistest *low involvement*, osavõtuta pas-
siivsest õppimisest.¹⁶ Kuid tänu mitmele hilisemale uuringule on
vahepeal selgunud palju üksikasjalikum pilt, mis meie küsimuses
selgust toob.

Nagu on ilmnenu, ei ole alfalained tingimata seotud üksnes
passiivsusega, vaid neid võib ka aktiivselt esile kutsuda, näiteks
mediteerides; kinniste silmade puhul nagunii esinevad alfalained
tugevnevad sel määral, kuidas mediteerijal õnnestub end kõigist
meelemuljetest lahti rebida ja pöörata teadvus täiesti sissepoole.¹⁷
Seepärast ei ole mingit vastuolu, kui teatud situatsioonides domi-
neerivad ka avatud silmade puhul alfalained. Näiteks olukord, kus
keegi on andunud päise päeva ajal unistamisele ning omaette
“lahtiste silmadega uneleb”. Silmad on pööratud küll maailma poole,
nagu tahaksid nad midagi vaadata, kuid pilk on tardunud, selles
puudub aktiivsus, sest kogu tähelepanu on mujal ning on pööratud
piltidele ja ettekujutustele, mis tekivad sisemuses. See seisund sar-
naneb transile.¹⁸

Uuriija Mulholland tõstis selgesti esile, et kiired beetalained
tõrjuvad EEG-s alfalaineid alati siis tugevasti tagasi, kui ümbrust
teadlikult uuritakse ja “kombitakse”, kusjuures silmad fikseerivad
pidevalt ning kohanevad muutuva kaugusega. Kui silmad aga kao-

tavad vaatamisobjekti või loobuvad sellest mis tahes põhjusel, siis pöörduvad tagasi alfalained.¹⁹

Näeme, kui oluline on vaatamisel tajumistabe, millega maailma vaadatakse. Kui see suunatud tahtejõud haarab silmalihaseid ja suunab pilgu üksikutele objektidele, siis valitseb visuaalne tähelepanu, mida EEG-s iseloomustab kõrge beetalainete osakaal. Kui aga vaatamistahe silmadest taandub, kuna ollakse lõdvestunud või kuna teadvus on täielikult hõivatud sisemiste piltide ja tegevustega, siis on silmaliigutused sihipäratud, pilk muutub tardunuks ja nüriks.

Just sellises olukorras on silmad teleri ees: nagu nägime, tekivad telepildid täielikult alles keha sisemuses, võrkkestal, mitte ekraanil, kust silmad neid otsivad. Nii tekib ebaharilik situatsioon, et pilk peab jääma väljapoole, ekraanile fikseerituks, samal ajal aga hülgab vaatamistahe silmaliigutused, kuna tõelisi pilte pole võimalik ekraanilt leida.²⁰

Erinevalt meditatsioonipiltidest ei looda telepilte aktiivselt, vaid katoodkiir paiskab need võrkkestale. Ja ometi tajutakse, otsekui oleks need saadud nii nagu korrapärase meeletaju puhul – omaenda tahtepingutusega. Tuntakse end täiesti virgena ja siiski ollakse selle pildivoolu võimuses, mis voolab tahtejõuetuks muutunud, õõnsa pilgu kaudu nagu torujuhet mööda võrkkestale.

Niisugune väljapoole suunatud, ärkveloleku ja magamise vahepealne seisund on küllap kõige tõenäolisemalt võrreldav hüpnoosiga, võõra tahte võimuses olemisega, mille eest asjaomane isik ei suuda end kaitsta. EEG näitab tõepoolest nii hüpnoosi kui ka teleri vaatamise ajal täiesti sarnaseid sümptome.²¹

Väiksem kalorikulu kui mitte midagi tehes

Samal ajal hüpnoositaolise ilmsi magamisega leiab ekraani ees aset veel teinigi protsess, mis avastati alles mõne aasta eest. USA-s jõuti äratundmisele, et epideemiana kasvav laste ja noorte rasvumine on

põhjuslikus seoses teletarbimise hulgaga; pärast seda esitasid Ameerika teadlased 1992. aastal esmakordselt küsimuse, kuidas õigupoolest mõjub televisioon vaataja ainevahetusele. Nad uurisid 31 tüdrukut vanuses 8–12 aastat, neist 16 oli normaalkaalus ja 15 ülekaalulised, tüdrukud istusid mugavalt tahapoole nõjatudes sohval. Kõigepealt mõõdeti niinimetatud põhiainevahetust (energiahulk, mis tarvitatakse ära puhkeasendis kehafunktsioonide alalhoidmiseks), et uurida, kuidas põhiainevahetus 25-minutise telesaate ajal ning enne või pärast sama pikka puhkeajaga muutub. (Näidati populaarset filmi “The Wonder Years”).

Oli ootuspärane, et kalorikulu on puhkeajal veidi väiksem kui lähtemõõtmisel. Ei osatud aga ette näha, et puhkeseisundile iseloomulikud arvvaartused langevad dramaatiliselt niipea, kui lülitati sisse teler. Kõigil lastel vähenes põhiainevahetus lähtemõõtmisega võrreldes umbes 12 kuni 16 protsenti, keskmiselt 14 protsenti.²² Teisisõnu: kuigi keha oli juba enne teleri vaatamist absoluutse mittemidagitegemise seisundis, vähenes kalorikulu ekraani vaadates veelgi, ja seda oluliselt.

Järelikult kulutatakse õhtul telerit vaadates tunduvalt vähem kaloreid kui absoluutse mittemidagitegemise ajal, samal ajal aga sirutub käsi hea meelega äärmiselt kaloririkaste snäkkide ja maiustuste järele. Siis ei ole ime, et rasvtõbi levib. Ja veel üks halb uudis ülekaalulistele: eksperimendis vähenes kalorikulu eelkõige ülekaalulistel, mitte nende saledatel eakaaslastel. Ekraanil aga pannakse arvukates reklaamides vaataja suu vett jooksuma suure rasva- ja suhkrusisaldusega maiustuste järele – ning efekt võimendub veelgi. Leviva rasvtõve probleemi juurde tuleme jälle tagasi II peatükis.

Niisiis sunnib ekraan magamise ja ärkveloleku vahelisse pool- unne mitte ainult teadvust, vaid ka inimese kogu ainevahetust. Bodanise aruanne väidab, et teleri ees väheneb südamelöökide arv 10 protsenti, niisiis umbes seitse lööki minutis, tunnis umbes 420 lööki.²³ Lisaks viitavad esimesed uuringud PET-iga (*Position Emission Tomography*) sellele, et ilmselt ei jää ka aju ainevahetus nendest

muutustest puutumata.²⁴ Vaevalt et keegi senistest TV-kasutajatest on aimanud, et ekraani mõjud tungivad nii sügavale inimkeha füsioloogiasse, nagu selgub nüüd, kui lõpuks on hakatud neid seoseid uurima.

Pilgumarionett

Silmaliigutuste soikumine, beetalainete ulatuslik taandumine EEG-s, ainevahetuse aeglustumine, südamelöökidest vähenemine – kõik need on omaaktiivsuse vägivaldse summutamise märgid, mis peaksid õigupoolest viima teadvuse väga ruttu uinumiselähedasse hämarolekusse. Ja ilmselt leiaks see ka aset, kui saateid koostades vastupidise eest ei hoolitsetaks. Niikaua, kui on olemas olnud televisioon, on produtsendid sunnitud pidevalt tähelepanu stimuleerima, et vaatajat ärkvel hoida. Kiire montaaž, valgustuse muutmine, kaamera liikumine, suumingu kasutamine, tegevuspaiga, situatsioonide ja stseenide vahetus on selleks kõige äraproovitud vahendid. Need hoolitsevad selle eest, et vaataja võiks kergelt nagu unenäos libiseda läbi ruumi ja aja, kasutada kord linnu-, kord konnaperspektiivi, siin ja seal viibida, üksikasju fikseerida, siis kaugusse rännata ja nii edasi.

See on tõepoolest unenägu. Sest tegelikult ei liigu vaataja pilk paigalt ning tahtega haarab maailma nüüd kaamera. Liikumatu silm ripub kaamera pilgujuhtimise küljes nagu marionett niidi otsas. Tõsi küll, seda ei märgata. Sest samasuguse kerguse ja vabadusega, millega silm väljaspool ekraani igas suunas end pöörab, juhib ka kaamera pilku läbi maailma. Ent see tähendab: vaatamistahe loovutatakse masinale ning see tekitab marionetis illusiooni, nagu tegutseks siin tema enda tahe.

Omaaktiivsuse illusioon

Süsteematisi uuringuid montaažilõikude, kaamera fookustamiste, suumingute ja liikumissageduse kohta teletoodangus ei ole seni tehtud, küll aga pistelist kontrolli ning see on andnud infot suurusjärkude kohta. Montaažilõigud vahetusid vastavalt žanrile keskmiselt 2–5 sekundi järel.²⁵ Objektiivselt on see hämmastavalt kiire muutus, subjektiivselt aga tajub vaataja seda täiesti normaalsena; ta ei märka vahetamise kiirust üldse. See tähelepanek annab põhjust küsida, kui kaua silmad loomulikus ümbruses ühel fiksatsioonipunktil püsivad, enne kui nad järgmisele edasi liiguvad. Erialakirjanduses kõiguvad sellekohased andmed 2 ja umbes 4 sekundi vahel.²⁶ Kokkulangevus televisiooni montaažilõikude vahetumise sagedusega on rabav.

Sellest järeldub, et televisiooni ekraanirežiim imiteerib, kas teadlikult või mitte, see jääb lahtiseks, loomulikku silmaliigutuste sagedust. Seetõttu peabki vaataja väljastpoolt tulevat režiimi iseenda omaks. Ta vahetab ära pealesurutud pilgujuhtimise ja vaba tahtetegevuse ning annab järele illusioonile, et ta on täiesti ärkvel ja sõltumatu – marionett unustab niidid, mille küljes ta ripub.

Puuduv poolsekund

Mõnda aega võib ju ekraanirežiimi selliste vahenditega tähelepanu erksa hoida. Ent kuna vaataja pilgult ei nõuta mitte mingisugust aktiivsust ja see tehakse isegi võimatuks, harjub ta peagi paradoksaalse olukorraga, mis kingib talle täieliku passiivsuse juures elavaima pildikülluse, ning nii nõrgeneb tähelepanu liiga kiiresti. Sellele on teleprodutsendid sunnitud vastu töötama, nad rakendavad üha sagedasemaid pildivahetusi, järske üleminekuid, ootamatuid perspektiive jne. Nii tekib efekt, mida meediateadlane Hertha Sturm on tähistanud “puuduva poolsekundina”.²⁷

Sellega on mõeldud järgmist: tavasituatsioonides jääb “tajujale peaaegu alati kasutada teatud, kuigi tihti vaid lühike ajavahemik sündmuse ootamise ja toimumise vahel. See kehtib ühtmoodi nii kõne- kui ka tegevussituatsioonide kohta”. Kui keegi näiteks helistab, siis harilikult ei räägi ta kohe asjast, vaid nimetab kõigepealt oma nime ja tervitab, kõne vastuvõtjal on seetõttu hetk aega, et end helistaja suhtes seesmiselt häälestada. Isegi täbaras liiklussituatsioonis jääb enamasti veel pool sekundit aega, et ähvardavat ohtu ära tunda ja end reaktsiooniks ette valmistada. Sturm nimetas 1984. aastal seda kahe situatsiooni vahel aset leidvat, teadlikuks saamise ja mõtetes selgusele jõudmise akti, mida saavat ka sõnastada, “sisemiseks verbaliseerimiseks”.

“Seevastu teleri vaatamisel on vaid harva kasutada sellised poolsekundid omaenda kogemuste ja ootuste sissetoomiseks. Enamasti ei ole võimalik ennustada järgmist pilti, millega tajumise mõttes tuleb kaasa minna. Sest formaalsed meediaspetsiifilised võtted (nii siis montaaž, kaameraliikumised ja suumingud, kaamera- ja mikrofonivahetused, hüpped pildilt sõnale ja sõnalt pildile) muudavad väga sageli tegevuspaiga, situatsiooni- ja stseenivahetused ettenägematuteks. Seega, poolsekundeid omaenda kogemuste ja ootuste sissetoomiseks ei ole. Tegevuspaiga, situatsiooni- ja stseenivahetused on lihtsalt liiga kiired. [---]. Nimetatud telespetsiifiline kiirus ja tormamine tähendavad täielikku loobumist erilisest vaatajaaktiivsusest – nimetasin selle esmalt “sisemise verbaliseerimise” kaotuseks ja täna räägin jätkuvalt “sisemise aktiivsuse” kaotusest.”²⁸

See aga, manitseb autor, heitvat vaataja tagasi varasesse lapsestaadiumisse, kus maailma mõisteline käsitlemine on veel välja kujunenemata. Seepärast nõuab ta “vaatajasõbralikku meediadramaturgiat”, mis jätab aega hädavajalikele pausidele ja üleminekutele ühelt situatsioonilt teisele. Sturm rõhutab, “et retsipienti ei tule hoida kinni sellisel arenguastmel, millest ta nooruki ja täiskasvanuna peaks olema ammu välja kasvanud”.

Igatahes ei ole kuskilt näha, et Sturmi korduv üleskutse oleks natukegi mõjunud. Ta on täiesti õigesti kindlaks teinud, et hingetu tormamine on televisiooni *eripära*, niisiis efekt, mis tuleneb paratamatult sellele loomuomastest seaduspärasustest. Ja sama paratamatu nagu vaataja välise aktiivsuse kaotus, on ka *sisemise aktiivsuse kaotus*, kurdab Sturm.

Ekraan kui uimastitootja

Õigustatult märgib Sturm, et järskude üleminekute ja pildimuutustega äkkrünnak vaatajale ei ole sugugi hädavajalik; teadlik ekraanirežii võiks väga hästi hoolitseda sujuvate üleminekute, pauside ja poolsekundite eest, kui ta seda tahaks. See aga ei lahenda teleproduktentide jaoks otsustava tähtsusega probleemi – vaataja ikka ja jälle nõrgeneva tähelepanu probleemi, mis on omane sellele meedia liigile, sõltumata kui tahes heast meediadramaturgiast. Seepärast on mõistetav, et areng viib järjekindlalt vastassuunda, vaatajat rünnatakse üha rohkem ja ägedamalt.

Juba kuuekümnendatest aastatest saadik teatakse tänu reklaamialastele uurimustele eriti drastilist tähelepanu püüdmise vahendit. Pöörduetakse igivana, sügaval aju teadvustamata kihtides peituva refleksi poole, mis tavaolukordades hoolitseb kõrgenenud tähelepanu eest kohe, kui on kuulda ootamatut müra või kui vaatevälja servas äkki midagi liigub. Nii sugused üllatavad muutused tõmbavad otsekohe kogu valvsuse endale, sest need annavad märku võimalikust ohust. Seetõttu aktiveerib keha oma jõud võimalikuks põgenemiseks või kõrvalepõikeks, eraldades välkkiirelt kortisooni, neerupealise hormooni, või ka adrenaliini.

Looduse poolt hädajuhtumite puhuks loodud “droogi-laeng” saab teoks nüüd ka ekraani ees kohe, kui pilgujuhtimine ootamatult muutub, ning seda ägedamalt, mida järsem on muutus. Erinevalt loomulikest olukordadest vaataja ei põgene, vaid vastupidi, toetab

end mõnusalts tahapoolle ja naudib meelikõditavat hirmuefekti nagu erutusvahendit, mis teeb ta ärksaks.

Kuid erutav toime lahtub kiiresti, tekkinud harjumus sunnib aga jälle doosi suurendama, see tähendab, et suuredatakse pildivahe- tuse sagedust ja hoogu, intensiivistatakse äkkrünnakut vaatajale. Pearce²⁹ oletab, et füsioloogiliselt peaks see viima aegamööda üle- küllastumiseni kortisoonist ja siis on sel vaid erandolukorraks mõel- dud hormoonil toksiline mõju, mis viib organismi pidevasse ala- teadlikku stressiseisundisse. Stressi omakorda peetakse tänapäeval paljude tsivilisatsioonihaiguste peapõhjuseks. Televisioonisõltuvus ei ole niisiis ainult metafoor, vaid selle aluseks on tõepoolest teatud füsioloogiline sõltuvusprotsess.

Arvamuse varjatud suunamine kaamera abil

Pärast 1976. aasta Saksa Bundestagi valimisi, mille võitis sotsiaal- demokraatide ja vabade demokraatide koalitsioon, tekitas media- uurija Kepplinger kaunis suure sensatsiooni, kui ta suutis tõestada, et võidukat sotsiaaldemokraatide kandidaati, Helmut Schmidt, näi- dati valimisvõitluse ajal teleris oluliselt harvem konna- või linnu- perspektiivis kui talle kaotanud kristlik-demokraatlikku konkure- renti, Helmut Kohli. Selle üle puhkes teaduses äge vaidlus.³⁰ Kas nii väike asi nagu kaameraperspektiiv põhjustab tõesti nii võimsaid tagajärgi? Kahtlused olid kindlasti kohased, seega oli üles võetud teema, millest ei saanud enam mööda minna: mil määral mõjuta- takse varjatult televaataja sümpaatiat ja antipaatiat kaamerajuhti- mise viisi kaudu?³¹

Kinofilmi ja televisiooni efekt on see, et teatud kõrvuti olevate piltide kaudu sunnitakse vaatajale peale seoseid ja hinnanguid, mis ei pruugi sugugi vastata tegelikkusele. Kui näiteks mõne poliitiku kõne ülekandes on näha pärast teatud lauset aplodeerivaid kuulajaid, siis lähtub igaüks enesestmõistetavalt sellest, et aplaus käib äsja

õeldud lause kohta. Aga võib ka olla, et aplausi ei olnudki ja studios monteeriti vahele osa lõpuaplausist või hoopis mõni teine aplausistseen. Vaataja ei saa seda kontrollida ja laseb end allutada illusioonile, et see pidi tõepoolest nii olema, sest pildid järgnesid üksteisele. Kui aga kaamera pöördub kõne ajal publikusse ja näitab mõningate kuulajate ilmset huvipuudust, siis järeldeb vaataja sellest tahtmatult, et küllap kõnelejal puudub veenmisjõud. Kui kõnelejat näidatakse siis veel ka väga ebasoodsast konnaperspektiivist, siis on ta arvatavasti juba televaatajate sümpaatia kaotanud. Saalis viibivate kuulajate mulje võib aga hoopis teistsugune olla.

Need tõsiasiad käivitasid arvukaid teaduslikke uuringuid, ühte neist olgu siinkohal refereeritud. Axel Mattenklotti töörühm lavastas 1991. aastal Mainzi ülikooli telestudios 32 kuulajaga 12-minutilise poodiumidiskussiooni tookordsel päevateemal “Hoolduskindlustuse rakendamine”. Vaidlesid kaks “eksperti”, kes tegelikult olid näitlejad ning keda katse juhid olid täpselt instrueerinud, kuidas käituda. Mattenklotti rühma ettekandest: “Diskussiooni juhtis tuntud televisioonitoimetaja. Mõlemad pooled esindasid vastandlikke seisukohti. Üks rääkis kohustusliku hoolduskindlustuse poolt, teine vastu. Et hoida väljendatud argumentide arvu ja tugevust enam-vähem tasakaalus, koostasime näitlejatele tekstid, samuti stsenaariumi juhustega näitlejatele ja operaatoritele.”³²

Kuna diskussiooni filmiti mitme kaameraga, oli võimalik luua erinevaid variante, mille mõju prooviti siis teiste katseisikute peal ja võrreldi 32 kohalviibinud tudengi originaalmuljega. Versioonid erinesid üksteisest: esimeses filmis näidati kõnelejat A, teises filmis kõnelejat B kolm korda suures plaanis. Edasi tõi kaamera ühes variandis esile A (mängitud) närvilised sõrmeliigutused, teises B omad. Lisaks monteeriti teatud kohtadesse, jällegi vahelduvalt, positiivseid või negatiivseid vaatajareaktsioone.

Tulemus oli hämmastav: kui küsiti kummagi vastase suveräänsuse kohta, hindasid diskussiooni studios oma silmaga näinud isikud mõlemaid peaaegu võrdseks, A-d peeti natuke nõrgemaks.

Seevastu televaatajad, kelle pilku juhtis kaamera, omistasid suuremat suveräänsust A-le siis, kui teda oli suumitud (kolm korda nägu suures plaanis). Vastupidiselt hinnati A-d tublisti nõrgemaks, kui B ilmus suures plaanis.

Tulemused olid sarnased, kui kaamera tõi esile närviliselt mänglevad sõrmed. Kõnelejat B olid studiovaatajad hinnanud veidi suveräänssemaks kui kõnelejat A, filmi demonstreerimisel sai ta aga hulgaliselt negatiivseid hinnanguid, kui kaamera teda lähivõttes närviliste sõrmedega paljastas. Kui aga paljastati A-d, sai B positiivseid hinnanguid ja A negatiivseid.

Eriti pikantne oli see, mis vahele monteeritud vaatajareaktsioonide mõju uurimisel selgus: studiovaatajad olid külaliste mitteverbaalseid reaktsioone (mis tegelikult olid organiseerijate poolt teadlikult lavastatud) ise kogunud ega uskunud, et nende reaktsioonide abil teiste kohalviibijate arvamust oleks mõjutatud. Kui aga teisele rühmale näidati filmiversiooni, kuhu olid vahele monteeritud positiivsed publikureaktsioonid, siis uskusid vaatajad kindlalt teadvat, et see mõjutab teiste vaatajate arvamust. Tähelepanuväärne leid: teistest usutakse, et nad on televisioonist kergesti mõjutatavad, iseennast aga peetakse täiesti mõjutamatuks! Või ettekande teinud teadlase sõnadega: “Katsealused omistavad endale kriitikavõimet, mis kaitseb neid veenmiskatsete eest, nad ei omista seda aga teistele retsipientidele.”

Televisioon – väga sobiv poliitilisteks manipulatsioonideks

Tulemus on seda tähelepanuväärsem, et kõik katseisikud olid tudengid (179 Mainzi ja Wiesbadeni rakenduskõrgkoolidest ning Mainzi ülikoolist). Aruande koostajad ei suutnud päriselt varjata oma üllatust (või hoopis pettumust?), et just tudengid, “kellel on piisavalt teadmisi sotsiaalpoliitikast”, lasevad end nii kergesti mõjutada puhtformaalsete esituselementidega, millel pole mingit pistmist esitatud

argumentide kvaliteediga. Kõik esialgsed oletused, et just sellised inimesed juhivad oma hinnangu kujundamisel eelkõige argumentide sisust, tuli nurka heita. Asi ei saanud olla huvi ega kriitika-võime puudumises, sest nagu kokkuvõtteid tehes selgus, oli protokollides, mida kõik katseisikud pärast filmi näitamist olid koostanud, “küllalt suur kriitiliste mõtete osakaal”.

Näeme, kuidas on lood televaataja autonoomsusega. Enne ja pärast filmi vaatamist ilmutab ta võimalikult suurt kriitikavõimet. Filmi ajal aga näib ta olevat otsekui välja lülitatud ning tekib groteskne situatsioon, kus inimene diagnoosib vähenenud kriitika-võime seisundit teiste juures täiesti õigesti, enda juures aga mitte. Ta peab end oma otsuse igasugusest mõjutamisest kõrgemal olevaks ning samal ajal langeb kõige lihtlabasemate meediadramaturgiliste trikkide lõksu. Kui seejärel oleks hääletatud, oleks tulemus olnud etteennustatav.

Kuna niisugused manipuleerimisvõimalused on operaatoritele juba ammu teada, tekib küsimus, kui palju seda siis poliitikas ilma publiku teadmata kasutatakse. Teatavasti kantakse USA-s valimis-debatte eranditult televisioonis üle ning mitte juhuslikult ei lase Ameerika president oma telesinemisi ette valmistada spetsialistidel. Olulised on nimelt teadvustamata jäävad mõjud ning see, et neid on võimalik teadlikult lavastada.

Tunded kõvakettal

Kirjeldatule lisandub raskendav efekt, mille Hertha Sturm avastas 1972. aastal ja mida ta suutis paljudes ulatuslikes laborikatsetes tõestada. Sturm uuris esmakordselt raadio ja televisiooni emotsionaalset mõju retsipientidele. Neid mõjusid mõõdeti teadvustamata jäävate füsioloogiliste reaktsioonide kaudu (südame- või pulsilöö-kide arv, hingamissagedus ja hingamissügavus, galvaaniline nahatakistus) teadusliku täpsusega. Katset korrati nädala, kahe ja kolme

nädala pärast samade katseisikutega, et kindlaks teha, mis vastu võetud teadmistest ja esilekutsutud emotsioonidest alles oli jäänud.

Tulemus üllatas kõiki asjaosalisi. Sturm kirjutas oma aruandes: “Kolmenädalase perioodi järel selgus, et televisiooni ja raadio teel vahendatud teadmised unustatakse vastavalt juba ammu tuntud unustamiskõverale (algul unustatakse kiiremini, siis aeglasemalt), seevastu meedia kaudu vahendatud emotsionaalsed muljed jäid üldiselt stabiilseks. Emotsionaalsete muljete puhul ei ilmne vastuvõtjatel mingit esmaesitusega seotud tunnete muutust, korrektoori ega unustamist.

Seda, ka meile ootamatut meedia emotsionaalsete mõjude stabiilsust uuriti põhjalikult järgnevas katsetes teiste retsiপিendirühmade ning teistsuguse pakutava materjaliga (näiteks telemäng). Vahepeal on see emotsionaalse dominantsus ikka jälle kinnitust leidnud – kõige erinevama sisu ja esitusvormi puhul ning ka rahvusvahelistes uurimustes.”³³

Seega, teleri tekitatud tundekogemus “näib elavat omapead ja igati sõltumatult meelde jäänud või unustatud sisulistest teadmistest”.³⁴ Niisiis võib öelda: “Televisioon põhjustab emotsionaalseid muljeid, mis kestuselt on võrdsed emotsionaalsete sidemete või suhetega.”³⁵

Kui vaadelda seda tulemust koos eespool refereeritud Mattenklotti 1991. aasta katsega, mis demonstreeris televaataja emotsionaalset juhitavust, siis ilmneb ülimalt mõtlemapanev olukord: ekraan juhib mitte ainult silma nagu marionetti, vaid ka tundeid täiesti kindlas suunas, millest siis lausa sunduslikult kinni hoitakse. Kehaline tardumus jätkub hingelises tardumuses või täpsemalt öeldes konserveerumises – tõsiasi, mis lausa pakub end poliitilisteks manipulatsioonideks. Tahaks peaaegu arvata, et juba natsionaalsotsialistid aimasid seda, kui nad veidi pärast televisiooni esmaesitlust Berliinis rakendasid seda 1936. aasta olümpiamängude ülekandeks, mis stiliseeriti Hitleri-Saksamaa suureks propagandashow'ks.³⁶

Kui mõelda, kui suurel määral sõltub moodne demokraatia tänapäeval kõigi objektiivsete ja isikuid puudutavate otsuste puhul massimeediast ning millist esmajärgulist rolli mängib seejuures televisioon, siis peame välja kannatama küsimuse, kas ei ela me juba ammu näilises demokraatias, kus kodanikke hoitakse täieliku täis-ealisuse illusiooni abil seda suuremas alaealisuses. Demokraatia kestmine – see ennustus ei tohiks olla liialdatud – hakkab sõltuma suuresti sellest, kas meil õnnestub telepiltide ilmselgest maagiast siiski pääseda seeläbi, et allutame need oma teadlikule kontrollile.

II Televisioonikultuur – müüt ja reaalsus

Elektrooniline kodualtar

Kui pärast Teise maailmasõja lõppu edastasid ringhäälingusaatejaamad esimest korda telesaateid ja vastuvõtuaparaadid muutusid turule tulles igapäevase kättesaadavaks, siis ei aimanud ilmselt veel keegi, millise tohutu kiirusega hakkab televisioon järgnevatel aastatel levima. Kui veel 1948. aastal polnud USA-s kokku 100 000 aparati, siis kaksteist aastat hiljem oli neid juba 150 miljonit. Teleriga oli varustatud juba kogu elanikkond.³⁷ Samasuguse kiirusega levis see ka teistes riikides ja mõne aastakümne pärast oli teler jõudnud juba pea igasse maailmanurka – enneolematu võidukäik, mis jättis varju kõik senised arengud. Oli alanud “televisioonikultuuri” ajastu.

Üllataval kombel ei ole televisiooni väärtustamine aastakümnete jooksul vähenenud, vaid hoopis kasvanud, nagu tõendavad üha pikenevad vaatamisajad.³⁸ Televisioon on tänapäeval kõigi vaba aja veetmise vormide hulgas konkurentsituks esikohal, seda nii noorte kui ka täiskasvanute hulgas.³⁹ Oluline põhjus, kasvava pildinälgja kõrval,⁴⁰ peitub kindlasti asjaolus, et seda meedia liiki ei kasutata nagu ajalehte või telefoni eelkõige mitte asjaliku teabe saamiseks, vaid meelelahutuseks. Meelelahutuseks, mis lubab eemale peletada igavuse, sisemise tühjuse ja üksindustunde ning hõivab seetõttu üha olulisema koha igapäevaelus. Vestlussaadete, uudiste ja spordireportaažide, seebikate ja märulifilmide näol on televisioon muutunud nüüdisaja jutuvestjaks ja lõbustajaks, aga ka elu rituaalseks keskpunktiks, mis paneb paika kogu päevaplaani,⁴¹ annab eeskujul praktiliseks eluks, laiendab piiratud silmaringi, ühendab üksikut inimkonnaga ning annab isegi kõige vaesemale vaeste hulgast veel

tunde, et ta on lülitatud üldistesse maailmasündmustesse. Seepärast võrdles Ameerika meediauurija George Gerbner juba 1976. aastal televisiooni rolli kiriku kultusega keskajal.⁴² Paralleele religioosse kultusega käsitles ka Günther Thomas oma 1998. aasta uurimuses.⁴³

Illusioonide udus

Algusest peale ei koheldud televisiooni sellise asjalikkuse ja kainusega, mida me muidu peame tehniliste seadmete puhul endastmõistetavaks. Vaevalt oli alanud televisiooni võidukäik kuni kõige kõrvalisemate maailmanurkadeni välja, kui juba ümbritseti ta kultuuri- tooja ja inimkonna õnnestaja oreooliga. Televisiooni levikuga olid seotud üleskrüvitud ootused, sellele omistati lausa müütilist ebamaisust seeläbi, et reaalsuseks peeti seda, mis tegelikult oli vaid ebamäärane lootus. Eufooriliselt arvati, et televisioon

- päästab üksiku inimese sotsiaalsest isolatsioonist,
- aitab argielus aega kokku hoida,
- näitab inimesele maailma nii, nagu see tegelikult on,
- muudab üha rohkem infot rahvahulkadele kättesaadavaks,
- tõstab oluliselt kogu rahvastiku haridustaset,
- tasandab erinevusi sotsiaalsete kihtide vahel,
- mõjub aktiveerivalt vaataja tunnetuslikele võimetele,
- parandab laste õpitulemusi koolis,
- soodustab poliitikast arusaamist ja tugevdab demokraatiat.

Meediateadlased ei pingutanud alguses eriti, et seda vagade soovide udu hajutada. Ent aastakümneid kestnud rahvusvaheliste uuringute käigus töötati välja üha peenem ja rikkalikum instrumentarium televisiooni oletatavate mõjude uurimiseks. Mida kaugemale uurimine kulges, seda selgemini ilmnnes televisiooni tegelik toime. Tulemus oli masendav, sest ükski lootus ei täitunud. Otse vastupidi:

- *Üksindus suureneb*

Üksikut inimest ei päästetud mingil moel isolatsioonist. 1996. aastal väljendasid küsitlustes 57 protsenti sakslasi kasvavaid kartusi seoses uue meedia mõjuga inimestevahelisele suhtlemisele. Tuntud trendiuurija Horst Opaschowski ütleb selle kohta: “Napp rahvastikuenamus on niisiis vahepeal veendumusele jõudnud, et arvuti, telefoni ja teleri kokkukasvamine soodustab üksildust tehniliste vahendite ees. Paljud näevad multimeedia uutes võimalustes pigem üksilduse nuhtlust kui kommunikatsiooni edusammu.”⁴⁴

- *Ajalõks: rohkema aja asemel stress*

Milline televaataja poleks kogenud, et arvatav nauding osutub lõpuks *ettekaatsematuks aja surnukslõõmiseks ja ajaraiskamiseks?* Irene Neverla on oma monograafias põhjalikult uurinud “televiisiooni-aja” fenomeni ja paljastanud peened psühholoogilised mehhanismid, mis seejuures mõjuvad.⁴⁵ Opaschowski kirjutab: “Uuemad sotsiaaluuringud (Lüdtke 1994) tõestavad, et intensiivne multimeedia kasutamine isiklikul vaba aja veetmisel ei anna mingit aja kokkuhoiu efekti, pigem mõjub see vastupidiselt – ajalõksuna. Interaktsioon multimeediaga ”kasseerib sisse” tarbija ajaressursid. Tagajärjeks on stress ja krooniline ajapuudus.”⁴⁶

Hirm midagi maha magada on oluline motiiv: “Kasvab kiirtoidumeedia-laste põlvkond. Juba praegu loeb iga teine Saksa Liitvabariigi kodanik harjumuslikult söögi ajal. Teleri vaatamisega samal ajal loetakse ja süüakse, triigitakse ja meisterdatakse, vesteldakse, räägitakse telefoni teel sõpradega või mängitakse laste ja loomadega. Tahetakse kõike näha, kõike kuulda, kõigest osa saada ja eelkõige mitte midagi elus maha magada.”⁴⁷

- *Ebareaalsus ja hirm*

Inimestel on ootus, et televisioon näitab neile maailma nii, nagu see tegelikult on. Sest pildid ju ei valeta ja seetõttu usutakse neisse tingimusteta. Kuid telesaadete tegijad ei suuna oma kaamerat mitte

tavalisele, vaid ebatavalisele – sensatsioonidele, sõdadele, katastroofidele, vägivallele, sellele, mida saab meedias mõjuvamalt esitada kui argielu. Igapäevane võitlus vaadatavuse pärast ei jätagi toimetajatele teist valikut.

Problemaatilise ja negatiivse pidev esiletõstmine koos paljude kohutavate, sügavalt vapustavate piltidega süvendab paljuvaatajas paratamatult muljet, et ta elab kurjas maailmas, ning temas kasvab ohutunne, tekivad hirm ja usaldamatus. “Anomaalsele orienteerituse iseloomulik tagajärg on: tegelikult normaliseeritakse seeläbi anomaalne, see tundub reeglina ning tegelikkus keeratakse pea peale,” kirjutab Claus Eurich.⁴⁸

George Gerbner suutis 1978. aastal empiiriliselt tõestada, et näiteks vägivallakuritegude osakaalu hindamisel tegelikus elus on paljuvaatajad tunduvalt rohkem televisioonist mõjustatud kui vähevaatajad ning seega on nad palju kartlikumad. Niisiis, arvatav tegelikkus muutub hirmuäratavaks fantoomiks.

- *Lugemiskultuur taandub*

Üha rohkem pakutakse infot, kuid selle oodatav kasutamine on jäänud tagasihoidlikuks: 1944. aastal püstitas Paul Lazarsfeld *more-and-more*-reegli, mille järgi inimesed, kes kasutavad üht massiteabevahendit, kasutavad mitu korda rohkem ka teisi. Reegel pidas paika vaid pildiajakirjade ja ajakirjade puhul, ajalehtede puhul ainult osaliselt ning raamatute osas üldse mitte. USA-s näitab ajalehelugemine juba ammu langustendentsi.

Saksamaal jäi raamatute lugemiseks kulunud aeg põhiliselt samaks ja see mõjus rahustavalt. Kui aga mõelda, et kuuekümnendate aastate keskelt kuni kaheksakümnendate aastate alguseni tõusis keskhariduse omandanud noorte osa ühe aastakäigu kohta 32 protsendilt 52 protsendini ning samal ajavahemikul tekkis ka umbes 60 protsenti rohkem vaba aega, siis tegelikult oleks pidanud raamatute lugemine tugevasti kasvama. Seda ei juhtunud, järelikult tuleb konstateerida suhtelist tagasiminekut.⁴⁹

Elisabeth Noelle-Neumanni 1981. aastal osutatud arengut ei suudetud ka järgneva aja jooksul peatada – seda näitas Helmut van der Lahri põhjalik uurimus, milles 1996. aastal jõuti järeldusele, et “viimasel poolteisel aastakümnel on raamatulektüüri väärtustamine kõigis uuritud rühmades selgelt langenud”.

Uurimuse autor ütleb selle kohta: “Infoühiskonna nõudmised, selle meediareaalsus nõuab kogenud lugejat, arenenud keeleteadlikkusega paljulugejat [---]. Ometi tuleb kõikjal täheldada jätkuvat lugemisvõime nõrgenemist – tulemus, mis empiiriliselt on igati kinnitust leidnud.

Selline olukord peaks murelikuks tegema, kuna viimaste aastate uuringud on vaieldamatult esile toonud, et lugemisvõime ja -valmidus on laste ja noorte psüühilise, sotsiaalse ja intellektuaalse arengu kompleksne võtmekvalifikatsioon. Juba 80ndate aastate algusest saadik viitasid Ameerika teadlased Jerome ja Dorothy Singer arvukates publikatsioonides varase lugemise erilisele tähtsusele kujutusvõime arengu jaoks; nad toetasid oma tõdemusi argumentidega ühes 1992. aastal ilmunud essees.⁵⁰ Lapsed, kellele jutustati lugusid ja keda varakult lugemise juurde juhutati, on rikkama keelega ning nad näevad ka maailma täpsemini. Aktiivsed lugejad osutuvad ka aktiivseteks mõtlejateks.”⁵¹

- *Mida rohkem televisiooni, seda vähem teadmisi*

Nagu mainitud, uuris *Der Spiegel* 1994. aastal sakslaste üldist haritust ja tegi kindlaks, et teadmised (välja arvatud spordi osas) on üldiselt seda väiksemad, mida kauem telerit vaadatakse.⁵² Hariduse edendamiseks televisiooni kaudu ei saa seega juttugi olla.

Muidugi vastandub sellele teletarbivate vastupidine enesehinnang: kõigi teaduslike uuringute kiuste jäävad nad kangekaelselt arvamuse juurde, et nemad isiklikult olevat näidatust “igati aru saanud” ja üleüldse olevat “televisiooni eriti lihtne mõista”. Hertha Sturm on kirjeldanud sellega seoses järgmist eksperimenti: 100 noorele ja täiskasvanule näidati filmi kokkuhoiust. “See oli vägagi

nõudlik film: jutt oli kokkuhoiu tähtsusest rahvamajanduses, samuti tihedalt põimunud rahvusvaheliste sidemete ümber. Produutsendid olid väga uhked oma töö üle, eriti seetõttu, et nende arvates oli film arusaadav. [---] Tulemus: kõik katseisikud ütlesid, et nad said filmist aru. Täpsemal kontrollimisel aga selgus, et enamik ei olnud hoopiski aru saanud ning just filmi taotlust – selgitada majanduslikke seoseid – ei suutnud mitte keegi vaatajatest mõista.”⁵³

Sturm tegi kindlaks, et kõik katseisikud olid “rippunud” konkreetsete üksikpiltide küljes ega olnud juurdekuuluvat teksti üldse teadmiseks võtnud. Nad toimisid kõige väiksema jõukulu põhimõttel: pildijada ise sugereerib “mõistmist”, seal ei tarvitse enamasti abstraktsete tekstide kallal enam vaeva näha. Niisugune käitumisvorm, mille puhul tajutakse vaid pilti, kuid helisid rohkem või vähem ignoreeritakse, on arvukates teaduslikes uuringutes osutunud televisioonile tüüpiliseks. Nii takistab televisiooni teadmiste tõelist vastuvõtmist just elulähedasena näivate piltidega – sellega, mida temas kõige rohkem hinnatakse.

- *Sotsiaalne lõhe suureneb*

Ka erinevusi sotsiaalsete kihtide vahel ei tasandanud televisioon kuidagi: “Madalama haridusega elanikkond eelistab televisiooni, kõrgema haridusega aga ajalehti, ajakirju, raamatuid,” kõlab pikaajalise uurimuse kokkuvõte⁵⁴ ning teine: paljulugejatel on selgelt kõrgem meediapädevus kui paljuvaatajatel, niisiis oskavad nad televisiooni palju paremini kasutada. Seega ähvardab “teadmiste kuristik” (nagu seda uurimuses nimetatakse) rikkaste ja vaeste vahel üha rohkem süveneda. Elisabeth Noelle-Neumanni otsuse kohaselt on aga tähtis järgnev: “Asi pole üldse vaid teadmistes, asi on ka kujutlusvõimes, elavamates mälestustes, ideede rohkuses, fantaasias – ja see tundub olevat tegelik rikkus.”⁵⁵

Alates 1985. aastast, kui Saksamaal pakutavate teleprogrammide arv on kasvanud üle kolmekümne, on oluliselt vähenenud nende vaatajate osa, kes kasutavad televisiooni peamiselt infoallikana,

samal ajal kui meelelahutusele orienteerunud vaatajate hulk on tugevalt kasvanud. See nihe “lasi tekkida meelelahutuse-paljuvaataja tüübil, keda 1985. aastal sellisena veel ei olnud”. Seetõttu ähvardab teletarbimine “muutuda suurele osale Saksamaa kodanikele väga ühekülgseks dieediks. Kuna keskendumine sisulisele või programmitüüpilisele suunitlusele on seotud kindlate sotsiaal-kultuuriliste tunnustega, osutab see tekkivale sotsiaalsele lõhele meediaga suhtlemisel, eelkõige pakutava poliitilise info osas. Ei hakka siinkohal spekuleerima sellise arengu tagajärgede üle ühele demokraatlikule riigile, nagu näiteks Saksamaa, kus poliitika sõltub otsustamiseks ja tegutsemiseks vajaliku legitiimsuse saavutamisel ju valdavalt massimeediast. Osaliselt on tagajärjed ilmsed”.⁵⁶

- *Enamus meedia-kirjaoskamatuid*

Et televisioon soodustaks tõhusalt tunnetuslikke võimeid, pole seni kinnitust leidnud. Pigem on märgata vastupidist, nimelt ehmatama panevat kõne- ja lugemisoskuse langust, eelkõige laste ja noorte hulgas. Käsitlen seda fenomeni põhjalikumalt V peatükis. Siinkohal piisab, kui tsiteerida mõningaid Horst Opaschowski tähelepanekuid: “Aastakümneid vajati mugandunud, mitte sõltumatut tarbijat, omaalgatust ei soositud. [---] Vaatajaid häälestatakse ju endiselt tarbimisele. Eriti telereklaam süvendab ettekujutust, et õnn peitub üksnes suuremas tarbimises. Olemasolevat õppimisvõimet pigem raisatakse kui äratakse niimoodi. [---] Tagajärjeks on meedia-kirjaoskamatus, võimetus piisavalt asjatundlikult uue meedia arenguga sammu pidada. Joonistub välja meediaühiskonna lõhenemine tulevikus – väikeseks arvutifriikide rühmaks, kes lapsest saadik on õppinud meediaga ümberkäimist, ja meedia-kirjaoskamatute enamikuks, kes vaevalt on midagi juurde õppinud. [---]”

Sotsiaaluuringutes räägitakse juba nn Kaspar Hauseri sündroomist: tarbija näeb vaid seda, mida ta juba ammu tunneb, ja kogeb seejuures seda, mida ta juba niigi teab. Meedia loeb iga ta soovi silmist, selles ongi probleem. Inimesel tekib oht arengus seisma

jääda, kuna ta tarbib vaid veel seda, mis on lihtne ja kerglane, huvitav ja meelelahutuslik. Tarbijale ei esitata enam väljakutset. Loov, selekteriv ja kriitiline asjatundlikkus kaob.”⁵⁷

- *Paljuvaatamine halvendab õpitulemusi*

Ameerika uurimused rohke telerivaatamise, õppeedukuse ja intelligentsuse seostest 12- kuni 15-aastaste juures “leidsid täielikult negatiivse korrelatsiooni vaatamissageduse ja keelelise väljendusoskuse, matemaatilise taibukuse ja lugemisvilumuse vahel”.⁵⁸ D. G. Singer tegi 1981. aastal kindlaks, “et lapsed, kes palju telerit vaatavad, on keeleliselt halvemini arenenud kui vähevaatajad”.⁵⁹ Ühes Iisraeli uurimuses täheldati 1976. aastal lastesaate “Seesami tänav” paljuvaatajatel drastiliselt langenud oskust tegelda keerukate ülesannetega, kui lahendus ei olnud kohe päevselge, vaid nõudis teatud pingutust.⁶⁰ Lisada võib palju teisigi uurimustulemusi, mis kinnitavad taas: televisioon ei paranda õppeedukust, vaid mõjutab seda harilikult negatiivselt.

- *Poliitilise küpsuse asemel kasvav manipuleeritavus*

Teisiti pole lood ootusega, et televisioon parandab rahvahulkade poliitikamõistmist. Noelle-Neumann suutis 1981. aastal pikaajaliste arvamusuuringutega tõestada, et ajavahemikul 1952–1981 oli *huvi* poliitika vastu elanikkonna hulgas tõusnud 27 protsendilt 50 protsendile, samal ajal aga jäid aktuaalsed poliitilised *teadmised* muutumatult 1952. aasta tasemele. Ta järeldas: “Laialt levinud poliitika-huvi, võib-olla peaks ütleva: angažeeritus, kuid tagasihoidlik poliitiline informeeritus mõjub ohtlikult: tunded ilma teadmisteta – see tähendab kergemat manipuleeritavust.”⁶¹

Viimasel ajal tundub isegi huvi poliitika vastu langevat. Igatahes näitas üks hiljutine noorsoouuring: “Televisiooni vahendatud poliitilised sündmused pakuvad noortele vaevu huvi, seetõttu vahetavad nad uudistesaaate puhul kiiresti kanalit.”⁶²

Telerisõltuvus

Siin oli võimalik anda uuematest uurimistulemustest vaid põgus ülevaade. Kuid ka sellest peaks piisama, et näha televisiooniga seotud lootuste illusoorisust. Oodatud arenguhüpe rahvahulkade emotsionaalsetes ja tunnetuslikes võimetes jäi tulemata, tõelist kultuuri-progressi ei suutnud televisioon saavutada.

Neil Postmani tungiv hoiatus⁶³ moodsa meedia müüdistamise eest oli liigagi õigustatud, välja on kuulutatud “eufooriast vabane mine” (Opaschowski formuleering⁶⁴). Tõepoolest, teaduses on maad võtnud kainenemine. See aga ei suuda teleproduktente ajendada publiku sissejuurdunud vaatamisharjumustes midagi muutma. Kommertssurve sunnib kõikmõeldavate vahenditega tarbijaid ekraani juures hoidma ja telekanali vaadatavust kui mitte suurendama, siis vähemalt samasugusena säilitama. Niisiis on karta, et hoolimata teaduse kainenemisest ei muutu rahvahulkade vaatamishoiakutes põhiliselt midagi.

Siin tuleb muidugi teha oluline piirang. Kui statistikas räägitakse teletarbijast, siis peab meile loomulikult selge olema, et tegu on matemaatilise keskmisega, mitte lihast ja luust, elava inimesega. Tegelikuses on need suhted alati mitmetahulised ja individuaalsed. Lisaks paljuvaatajatele on ka vähevaatajaid ning isegi veendunud mittevaatajaid (praegu vaevalt kolm protsenti, kasvutendentsiga⁶⁵), kellest statistika tavaliselt vaikib. Ning suurt hulka hoiatavaid teateid tuleb vaadelda suhtelisena, kuna kindlasti on ka suur hulk inimesi, kes oskavad teleriga üsna mõistlikult ümber käia ning neil pole sellega mingeid probleeme.

See kõlab rahustavalt, kuid pole seda lähemal vaatlemisel sugugi. Vahepeal ilmunud arvukates rahvusvahelistes uurimustes hoiakutele televisiooni suhtes kinnitatakse selgelt: kes teletarbimist teadlikult piirab, saateid kindla suunaga valib ja oskab iseseisvalt väljalülitamise nuppu kasutada – sel on kõrgem haridus! See eeldus üldjuhul teistel puudub. Hariduse on aga asjaomane isik saanud

mitte ekraanilt, vaid väljaspool telerituba hoopis teist liiki tegevuste kaudu, nagu kooliskäimine, raamatute ja ajalehtede lugemine, musitseerimine, reisimine, sport, hobid ja nii edasi. Vaid täiesti teistsuguse tegevuse mitmekesisus võimaldab tal ekraani kiiluveele edukalt vastu seista ja olukorra peremeheks jääda. Tema omandas meedia-kompetentsuse niisiis mitte meedia *abil*, vaid meediale *vastukaaluks*.

Sellest hoolimata kuulutatakse ikka veel kõikjal iganenud dogmat, et tele-kompetentseks saadakse vaid teleri ees. Madalama haridusega inimesed (kroonilistel paljuvaatajatel on enamasti madalam intelligentsuskvoot⁶⁶) järgnevad teleri peibutustele liigagi kuulekalt, nad anduvad pildijoovastusele ja arvavad, et juba vaatamine kui tegevus mõjub harivalt. Nad ei teadvusta endale, et haritus nõuab suurel määral omaenese aktiivsust, intellekti ja kriitikavõimet ning neid võimeid ei saa vähimalgi määral omandada tundide kaupa ekraani jõllitades.

Nii kuuluvad nad peagi uurimuses kirjeldatud paljuvaataja-tüübi hulka, kes subjektiivselt tunneb end mõnusal ja lõõgastunult, kes usub, et ta meel on lahutatud ning ta on hästi informeeritud. Tegelikult aga kuulub ta tagaetatavate, tagasihutatavate hulka, kes on pidevas stressis, et mitte midagi maha magada ning olla kõike näinud. Vaatamata sellele ei saa nad kunagi isu täis, vaid himustavad üha uusi "sündmusi" ega karda midagi rohkem kui tühjusetunnet pärast teleri väljalülitamist. Isegi kui kehalised tundemärgid osutavad, et parem oleks vaatamine katkestada, ei leia nad selleks jõudu, sest nende tahe on justkui halvatud. Selgemalt väljendudes: nad ilmuvad kõiki tõsise sõltuvuse märke.

Tänapäeval peavad ametlikud tervishoiuorganisatsioonid, sealhulgas WHO, ekstensiivset telerivaatamist juba sõltuvushaiguseks. Tegu on küll täieliku enesepeetusega, kui ei taheta tunnistada ohtu, milles igaüks võib igal ajal ausa enesevaatluse abil veenduda.

Kas interaktiivne televisioon on väljapääs?

Inimese kõige tähtsamad võimed, nagu omaaktiivsus, isiksuse enesemääratlus, huvitatus, sotsiaalsus, on miljonite paljuvaatajate puhul söötis. Kuidas seda taastada ja edendada? Kuidas äratada tahtejõudu, tegutsemisjõudu? Kindlasti mitte jätkuva teleri vaatamisega. Sest just nimelt tahtejõudu ei suuda see vahend äratada. Vastupidi, ta kaotab järkjärgult tahtejõudu, nagu eelnevalt võis näha. Kes on ära tundnud televisiooni sõltuvuspotsentiaali ja hiiliva hävitusjõu, selle jaoks on ilmne, et sõltuvusest saab lahti mitte sõltuvusvahendit edasi tarbides, vaid sellest teadlikult loobudes!

Kui televisioonist loobutaks laialdaselt, siis annaks see miljarditesse ulatuva käibega tööstusele kahtlemata hävitava löögi. Nii on loogiline, et meediatööstus jälgis kirjeldatud illusioonidest vabanemist ja sellest tulenevat televisiooni imagokaotust tähelepanelikult. Ja sobiv vastus on tal juba valmis veel enne, kui probleemi laiemale teadvustama hakatakse. Vastus kõlab: tõepoolest, televisioon muudab passiivseks. Ent viga peitub mitte inimeses, vaid tehnikas, mida me peame kiiresti muutma. Vajame uue põlvkonna aparate, mis nõuavad kasutajalt tõelist aktiivsust. On vaja *interaktiivset televisiooni*, nii kõlab loosung.

Kliendis tuleb nüüd selliste rumalavõitu ütlustega nagu “intelligentne televisioon intelligentsetele vaatajatele” tekitada isu kulukate multimeediaseadmete järele, mis võimaldavad suvalist filmi- või pildimaterjali “tõmmata”, seda soovikohaselt miksida või muuta ning siis oma lavastatud programmina kodusel ekraanil virvendada lasta. Aga et selleks on vaja märkimisväärseid tehnilisi teadmisi ja oskusi, mis on olemas vaid niigi vilunud ja aktiivsetel tehnika-friikidel, sellest vaikitakse meelega. Nii luuakse taas illusioon, toidetakse uut müüti. Opaschowski märgib teravalt: “Meediakontsernid haistavad miljardeid sisse toovat tulevikuäri. Kuid buumist bumerangini on võib-olla vaid väike samm, kuna tegijad teevad arvestuse ilma kaasategijateta. TV-põlvkond, kes on neli aastakümnet olnud

pidevalt passiivne, ei saa äkki muutuda ääretult interaktiivseks, mugandunud teletarbija ei löö kaasa – ta tahab olla endiselt mõjutatud. Harjunud mugava tugitooli-teleri-lõbuga, tahab enamik vaatajaid ka tulevikus kasutada televisiooni esmajoones vahelduse, lõõgastuse ja meelelahutuse vahendina.”⁶⁷

Tarbimistreening lastetoas

Siiski on võimalik, et skepsis televisiooni suhtes kasvab. Mainitud illusioonidest vabanemine tungib nimelt teadusringkondadest tasapisi ka üldsuse teadvusse ja kutsub esile juba mõningast ärkamisefekti. Eelkõige siis, kui vaataja seatakse šokeerivalt vastamisi oma tugitooli-meelelahutuse-mentaliteedi tegelike tagajärgedega. Näiteks siis, kui ollakse sunnitud nentima, et reklaamsaate nali muutub ootamatult tõsiseks, kui lapsed hakkavad lakkamatult nõudma vaid kindlate tootemarkide ostmist, alati kõige uuema omamist jne. Paljud vanemad näevad, et nad on langenud omaenda laste tõelise tarbimisterrori ohvriks.

Asjaomased uuringud viitavad sellele, et USA-s valitseb lastesaadete reklaami buum sellest ajast saadik, kui 1990ndate aastate alguses avastati laste kasvav mõju vanemate ostmisotsustele. 40 000 reklaamklippi aastas, kaks korda rohkem kui kakskümmend aastat tagasi, on tänapäeval suunatud vahetult lastele,⁶⁸ seda eelkõige joonisfilmidena, mis muutuvad üha populaarsemaks, ning tõepoolest, sel teel avanes ülemaailmne tulus turg.

Kas oleme nõus sellega, et lapsi kasutatakse kaubanduslikult ära, trimmitakse orienteeruma tarbimisele ning kuritarvitatakse uute moetrendide vallandajatena? Nii on küsinud endalt mõnigi inimene USA-s. Avalik surve muutus nii tugevaks, et arenile pidi astuma seaduseandja, aga radikaalsete piirangute kasuks ei suudetud otsust langetada, äri oli tähtsam.⁶⁹

Möllav rasvtõbi

Kuuldamatuks vaibusid USA-s ka arvukad uuringud reklaamklippide mõju kohta laste söomisharjumustele. Juba 1980. aastal tehti kindlaks, et Ameerika lasteprogrammides oli 80 protsenti reklaamklippidest pühendatud sellistele teemadele nagu mänguasjad, maisihelbed, maiustused, krõpsud ja kiirtoidurestoranid. 1990. aastal leidsid uurijad, “et kümnest kuus reklaamklippi laupäevahommikuti reklaamivad tooteid, mis on seotud toiduga. Enamik toiduaineid, mida lapsed siin näevad, on sellised ülesuhkrustatud tooted nagu magusad maisihelbed, koogid, maiustused, magusad joogid ja küpsised. [---] Reklaamklipid on enamasti lõbusad, tempokad, fantaasiarikkad, neid saadab köitev muusika, esitajad on sümpaatseid. Toit seostatakse nalja, positiivsete omaduste, premeerimise ja erutavate, kuulsate isikutega.”⁷⁰ Aga ka igaõhtustes mängufilmides näidatakse erakordselt sageli inimesi söömas või joomas,⁷¹ igatahes harvem regulaarse söögikorra juures; enamasti pugitakse krõpse, täiesti möödaminnes, nii nagu see toimub ju ka ekraani ees.

Selliste eeskujude puhul pole midagi imestada, et ülekaalulisus ja äärmuslik rasvtõbi on USA-s kohati saavutanud epideemilise ulatuse, eriti koolilaste ja noorukite hulgas. 1990. aastal tegid uurijad kindlaks, et 25 protsenti lastest ja 30 protsenti noorukitest on ülekaalulised, äärmuslik түsedus on viieteistkümne aasta jooksul kasvanud 98 protsenti.⁷²

Paksust aga välditakse ekraanil järjekindlalt: televisioonis on peaaegu kõik saleda figuuriga, ideaalse kaaluga ja eksponeerivad end ideaalsetes proportsioonides. Muretult söövad ja joovad nad kõige kaloririkkamaid tooteid ja vahendavad seega vaatajale väljaütlemata sõnumit: “Võid süüa niipalju kui tahad, ilma et paksuks läheksid!” Vaikitakse maha, et vaid see, kes kannatab ülemäärase kõhnumise all, võib süüa palju tahes ilma juurde võtmata. Niisiis, buliimia näib olevat, nagu W. H. Dietz 1990. aastal tabavalt formuleeris, “ulatuslik kohanemine toidu kohta käivate televisioonisõnumitega”.⁷³

Ameerika teadlased on näinud palju vaeva tõestamaks, et ekraanisõnumid mõjutavad tõepoolest laste ja täiskasvanute söömisharjumusi. Nii tõestati 1990. aastal selgesti, et rasvtõve ja teletarbimise vahel on oluline seos. “Need, kes päevas üle kolme tunni telerit vaatavad, kannatasid kaks korda sagedamini rasvtõve all kui need, kelle teletarbimine oli väiksem kui tund päevas.” Edasi selgus, et “aeg, mida normaalkaaluga lapsed teleri ees veetsid, võimaldas teha usaldusväärseid ennustusi selle kohta, kas täiskasvanueas on olemas oht haigestuda rasvtõppe”.⁷⁴

Nancy Signorielli, kes on põhjalikult tegeleenud televisiooni mõjuga toitumisele, lõpetas 1995. aastal oma aruande sõnadega: “Televisioon ja meedia üldse pakuvad niisiis äärmiselt problemaatilist ja potentsiaalselt ohtlikku teavet toidu ja toitumise kohta. [---] Meie jaoks on seepärast tohutult tähtis endale teadvustada toidu ja toitumise kohta käivaid rafineeritud sõnumeid meedias, eriti siis, kui need on suunatud lastele ja noorukitele. Kui tahame kaua elada ja terveks jääda, peame tegema vastavad järeldused.”⁷⁵

Nii õige kui see üleskutse mõistusele ka on – paljuvaatajatele mõjub see vaevalt, kuna nad on juba sõltuvuse nõiaringis liiga tugevalt sees. Sest kes vaatab liiga palju telerit ega tegele spordiga, muutub kergesti ülekaaluliseks. Olles aga kord juba ülekaaluline, puudub tal kaldumus spordiga tegeleda ja nii sulgub ring: ta jääb teleri ette istuma ning sööb kaloririkkaid krõpse. Neid aga töötab organism ekraani ees veel vähem läbi kui lihtsalt mitte midagi tehes, nagu I peatükis näitasime.

Kui lapsed hakkavad tapma

Seoses Littletoni veresaunaga USA Colorado osariigis teatas *Süddeutsche Zeitung* 22. 04.1999: “Statistika kinnitab, et kuni keskkooli lõpueksamiteni võivad noored meedias näha rohkem kui 200 000 vägivallaakti ning olla 16 000 mõrva tunnistajaks televisioonis.”

Selliste ja samalaadsete teadete osutas ajakirjandus viimastel aastatel korduvalt suundumusele, mis on andnud endast üha ebameeldivamalt märku ka Euroopas ajal, mil pakutavate teleprogrammide arv mitmekordistus. Vägivalla levinud kujutamine televisioonis muutus teemaks, mille üle vaieldi äärmiselt ägedalt mitte ainult teadusringkondades, vaid see viis ka meedias ja avalikkuses ärritatud vastasseisudeni – televisiooni ajaloos seni ainulaadne juhtum, mis jättis kaugemale seljataha debati lastele mõeldud reklaamklippide üle.

Harva on meedia mõju üle nii kirglikult vaieldud, harva aga on ka tulemused jäänud nii ähmaseks. Näiteks viidati (mitte alusetult, aga selle asja suhtes küüniliselt) ärisurvele, mille all telekanalid oma igapäevases võitluses vaadatavuse pärast seisvat. Sellest vaatevinklist lähtuvalt kirjutab Udo Michael Krüger, et “kasvav vägivalla ja seksi näitamine tundub tihenevas konkurentsiväljal, kuna tahetakse tugeva tähelepanu äratamisega laiendada haardeulatust, et jõuda ärieduni. Kahjulike kõrvalmõjudega üksikjuhtudel tuleb ilmselt paratamatusena leppida, liiatigi kui tõendit põhjuslike seoste kohta saab vaevalt esitada”.⁷⁶

Teised seevastu olid seisukohal, et vägivalla kujutamine ekraanil ei tooks mingit äritulu, kui poleks vaatajaid, kellele see lõbu pakub. Tegelikult viitavad paljud uuringud sellele, et on arvukalt teletarbijaid, kes suhtuvad isegi äärmuslikku vägivaldale mitte üksnes sallivalt, vaid lausa naudivad seda. Niisuguseid vaatajaid näib olevat enam-vähem sama palju kui neid, kes vägivalla suhtes nõrdimust avaldavad. Sellega seondub tihti küsimus: mida me üldse mõistame vägivalla all? Laste meelest näiteks on “meelelahutusvägivald” ulme- ja multifilmides väga atraktiivne. Kas see pole mõtlemapanev? Kas ei sisenda me lastele sel moel, et vägivald on süütu ning sel puuduvad tagajärjed?

Päris lahendamatuks näis küsimus, kas vägivald ekraanil ajendab lapsi ja noorukeid seda matkima. Aastaid kaitsesid mõned uurijad kangekaelselt teesi, et televisioon, otse vastupidi, vähendavat agres-

siivsust, sest agressiivsustung saab end täielikult fantaasia kaudu välja elada (katarsiseteooria) või vähemalt pidurdub see tänu ekraanil tekitatud hirmule (inhibitsioonitees). Muuseas, kuskilt polevat leida järjekindlat tõendit, et ekraanivägivald toob endaga kaasa reaalse vägivalda. Ka tees, et jätkuv vägivaldtegedu vaatamine viib vaataja järkjärgult selleni, et ta peab vägivalda igapäevaseks nähtuseks, olevat pikaajaliste uuringutega ümber lükatud.

Siiski olid teadlased sunnitud lõpuks tunnistama, “et heatahtlik, asja ohutumana paista laskev katarsiseteooria ega ka inhibitsioonitees ei pea paika, vaid et võib esineda täiesti kahjulikke mõjusid – isegi kui nende põhjuslikkus pole veel piisavalt tõendatav”.⁷⁷ Avaliku arvamuse surve kasvas, ja nii muutus seaduseandja aktiivseks. Programmides sisalduva vägivalda osa hakati regulaarselt avalikusutama. Telejaamad nägid, et nad on paljastatud ning tõttasid oma imagokaotust vabatahtliku enesekontrolliga korvama. Avalikkus näis olevat saavutanud oma eesmärgi. Kuna aga tänini on kindel vaid see, et “vägivalda kujutamisel võib olla täiesti negatiivne mõju riskirühmadele”, “televägivalda mõjuviisi ja -ulatuse suhtes riskirühmadele”⁷⁸ valitseb aga teaduses edasi suur ebakindlus, siis ei saanud piirangud olla liiga ranged. Kohtu jaoks veenvaid, teaduslikult ümberlükkamatuid tõendeid televägivalda ja mingi konkreetse vägivallateo otsese seose kohta ei ole praktiliselt võimalik tuua. Probleemi vaid mahendati, kuid ei kõrvaldatud.

Elu rääkis vahepeal omaenda keelt. 1996. aastast saadik ei ole katkenud õpilaste sooritatud mõrvade ahel Ameerika koolides ja tapatalgute ulatus on muutunud üha ärevusttekitavamaks:

- 2. veebruaril 1996 laskis Washingtoni osariigis üks 14-aastane maha õpetaja ja kaks õpilast.
- 19. veebruaril 1997 laskis Alaskas 16-aastane maha kooli direktori ja kaasõpilase.
- 1. oktoobril 1997 pussitas 16-aastane õpilane Mississippis oma ema, sõitis kooli ja laskis seal kaks tüdrukut maha, seitse last sai raskelt haavata.

- 1. detsembril 1997 tulistas 14-aastane õpilane Kentuckys hommi-kupalvuse ajal kolm klassikaaslast surnuks ja haavas veel viit. Tema enda ütluste kohaselt imiteeris ta ühe videofilmi sündmustikku.
- 24. märtsil 1998 oli Jonesboros (Arkansas) seniolematu veresaun: kaks poissi, 11- ja 13-aastane, tõmbasid sõdurimundrid selga, varustasid end terve laskerelvade arsenaliga, jooksid kooli õuele, kus peeti vahetundi, ning avasid ägeda tule õpilaste ja õpetajate pihta. Tagantjärele olid nad ise jahmunud, millega olid hakkama saanud: viis inimest suri, kümme sai raskelt haavata. Arkansas kuberner otsis põhjust “kultuurist, milles lapsed on televisiooni ja kino vahendusel silmitsi kümnete tuhandete mõrvadega”.⁷⁹
- 24. aprillil 1998 laskis 14-aastane õpilane Pennsylvanias kooliballil maha õpetaja ja haavas veel kolme inimest.
- Üks 15-aastane laskis 21. mail 1998 Oregonis maha oma vanemad ja seejärel gümnaasiumi kohvikus ühe kaasõpilase, üheksateist õpilast said haavata.
- Senine tipp on veresaun, mille korraldasid oma koolis kaks õpilast, 17- ja 18-aastane, 20. aprillil 1999 Littletonis (Colorado): nad tulistasid surnuks 12 õpilast ja ühe õpetaja, haavasid 28 kaasõpilast, panid koolihoonesse üle 30 pommi ja tapsid siis iseendid. Nagu hiljem selgus, olid nad oma tegu väga hoolikalt plaanitsenud.
- Nädal hiljem tulistas Kanadas üks 14-aastane matkiv kurjategija kaht kaasõpilast, üks suri.
- Sarnaste vägivallapursete kohta on teateid ka Jaapanist (Kobe mõrtsukas mais 1997, pussitamiste laine noorte hulgas märtsis 1998).

Loomulikult oleks vale järeldada, et taoliste vägivallategude eest vastutab televisioon, ja arvata, et sellega on fenomen ära seletatud. On veel sootuks teisigi, tõsiseid vägivalla põhjusi meie ühis-

konnas.⁸⁰ Sellegipoolset ei saa mööda minna ühest faktist: õpilased on külmaverelist inimeste mahapõmmutamist enne selle reaalset toimepanemist kogenud arvutuid kordi ekraanil kui täiesti süütut, tagajärgedeta jäävat teatraalset meelelahutust. Isegi kui vägivaldse käitumise *põhjusi* tuleks otsida hoopis mujalt – igatahes *teostamise* jaoks andis ekraan neile küll kõikmõeldava tõuke, isegi võimaluse samastuda “lahedate” kangelastega, kes noorukitele imponeerivad.

Needsamad täiskasvanud, kes kohkunult vaatavad tõelist mõrva, leiavad igapäevase mõrva teleekraanil olevat täiesti normaalse ning lubavad, et lastele sisendatakse väikesest peale tilkhaaval sõnumit, et tulistamine inimeste pihta on vaid nali ega tähenda midagi. Nad usuvad, et lapsed oskavad fiktsiooni reaalsusest eristada. Aga kui erinevus kõigest hoolimata ähmastub? Kas loeme selle siis vältimatuks “tööõnnetuseks” ja jätkame lihtsalt vanaviisi?

Ameerika sõjaväepsühholoog Dave Grossmann juhtis 1999. aastal avalikkuse tähelepanu tungivalt sellele, et “vägivalla kujutamisega massimeedias ja, veelgi dramaatilisemalt, vägivallast läbiimbunud interaktiivsete videomängudega” seatakse lapsed märklauaks samale mehhanismile, mis mõjutab elukutselisi sõdureid tapma.

Ta kirjutas: “Enne kui ma sõjaväeteenistusest lahkusin, olin peaaegu 25 aastat tegevjalaväe ohvitser ja psühholoog, minu ülesanne oli muuta inimesed tapmisvõimeliseks – ülesanne, millega jõudsimme väga kaugemale. Kuid võime tappa ei tule iseenesest, see ei ole midagi loomulikku. Tapma tuleb õppida. Mulle on tänaseks selgeks saanud: samamoodi nagu meie mõjutasime ja treenisime sõjaväes inimesi, et nad suudaksid tappa, laseme selsamal osaks saada ka oma lastele – täiesti ilma kriitikata ja pimedalt.”⁸² Selle mõjutamise otsustavateks tingimusteks peab ta *brutaliseerumist* ja *desensibiliseerumist*. Mõlemaid soodustab vägivalla nägemine maast-madalast.

Pärast Jonesboro tragöödiat intervjuerisid Grossmanni arvukad Euroopa ja Kanada telejaamad. Aga nagu ta mainis, “polnud mitte ükski Ameerika telejaam huvitatud. USA televisioon vaikib minu loo maha. Ta tunneb oma süüd ja tahab sekkumist takistada. Mitte

miski ei jää tänapäeval telekaamerate otsivate silmade eest enam varju – välja arvatud televisiooni kahjulik mõju lastele.”⁸³ Oli niigi tähelepanuväärne, kuidas Ameerika avalikkus veresaunadele 1998. aastal Jonesboros ja 1999. aastal Littletonis reageeris: Ameerika president Bill Clinton möönis küll avalikult, et “keskmine Ameerika teismeline näeb televisioonis ja kinos kuni 18. eluaastani rohkem kui nelikümmend tuhat mängitud mõrva”,⁸⁴ kuid USA-s kulgenud erutatud debatt keerles peaaesjalikult küsimuse ümber, kas ei peaks tulirelvade kättesaadavust senisest rohkem piirama.

Sellega kandus vaidlusteema raskuspunkt üle vaba mehe peaaegu et pühitsetud õigustele vabas ühiskonnas, kus endastmõistetavalt võib ka igapäevaelus relva kanda. Kahtlemata on diskussiooni tungivalt vaja, sest USA-s on juba lasteaialastel juurdepääs relvadele. Kuid nende veresaunade puhul oli probleem esmajoones mitte tulistajate juurdepääsus relvadele, vaid *motiivides*, mis neid niisugusele teole ajendasid. Igapäevasest televägivallast ei saa motiive uurides lihtsalt mööda vaadata, nagu poleks sel motiividega midagi pistmist. Poliitikud kuni presidendini välja lubasid aga kiiresti karmistada relvaseadust, igapäevase ekraanivägivalla mingist piiramisest polnud kuskil tõsiselt juttu. Mis õigupoolest veel juhtuma peaks? Kas tahtehalvatus on juba nii kaugele arenenud, et isegi katastroofid ei raputa meid enam ärkvele?

III Kuidas täiskasvanuna televisiooniga ümber käia?

Täielik loobumine?

Telerisõltuvust põhjustab kestav väline juhtimine. Harjutakse ilma omaaktiivsusetä meeldivalt meelt lahutama ja nii tekivad lausa loobumishäired, kui ei saa pikemat aega telerit vaadata. USA-s on tasapisi üha rohkem inimesi mõistnud, et nad haigetena sõltuvad “narkootikumist elutoas” – nagu Marie Winn kunagi telerit nimetas.⁸⁵ Regulaarse osalemisega *TV-Turnoff-Weeks*’idel (televisioonivabad nädalad), püüavad inimesed olukorda muuta, peavad aga tihti masendusega kogema, et nende sõltuvus on palju tugevam kui arvatud. Niipea kui läheneb televisioonivaba perioodi lõpp, tundub neile paljas mõte edaspidigi teleri vaatamisest loobuda kujuteldamatu, isegi hirmuäratav. Võiks ju plaanida tulevikus vähem telerit vaadata, rohkem spordiga tegelda jne, aga alateadvus teab juba kogemuste põhjal, et sellised kavatsused ei püsi kaua. Niikaua kui aparaat on elutoas, on ja jääb see kiusatuseks – ja nii on lühikese ajaga kõik jälle vanaviisi.

Kuidas saada kiusatusest jagu? On inimesi, kes on otsustanud radikaalse lahenduse kasuks ja pagendanud üleöö teleri oma kodust. Niipalju kui olen saanud seda jälgida, olid niisugusel energiliselt astunud sammul asjaomastele vaid positiivsed tagajärjed, inimeste endi tunnistuse järgi tõstis see nende elukvaliteeti. Kuid minu arvates oleks täiesti vale selliste kogemuste põhjal tahta inimkonda televisiooni kaotamise teel õnnelikuks teha. Kes seda nõuab, ei mõista, et pealesunnitud loobumine televisioonist ei lahenda täiskasvanute jaoks probleemi, vaid lükkab lahendust üksnes edasi. Kuni täisealiseks saamiseni on telerit vaadatud keskmiselt 20 000 tundi, seepärast on passiivsus juba nii sügavale mõjunud, et teleri

äravõtmise jätkaks hiiglasuure tühimiku, kohutava sisemise tühjuse, mida enamik inimesi ei oskaks täita. Tulemuseks oleksid sügav depressioon ja igatsus tagasi pöörduda vana olukorra juurde.

Niisiis, otsustav ülesanne pole mitte inimeste eemalhoidmine ekraanist, vaid neil endil tuleb lasta samm-sammult saavutada vajalik sisemine vabadus, mis võimaldab lõpetada sõltuvuse ekraani kaudu tulevast võõrsurvest. Ka televisioonist loobumata saab igäüks selliseid samme astuda, eeldusel, et selleks on tahet ning rakendatakse järgnevalt kirjeldatud taktikat väikeste, aga sihipäraste sammudega – taktikat, mis püüab taguda vaiu passiivsuse merre.

Vaiade tagumine passiivsuse merre!

Üks selline abinõu oleks tagasi võita kaotatud kontroll aja üle. Alati usutakse end olevat olukorra peremees, aga kes iseennast jälgib, teab liigagi hästi, kui harva planeeritud ajast tegelikult kinni peetakse. “Ma ainult korraks vaatan, siis panen kinni!” öeldakse iseendale ja enne, kui arugi saadakse, on õhtu juba möödas. Õhtu, mida taheti tegelikult hoopis teiste asjadega täita. Järele jääb sant tunne, et taas kord on oma nõrkusele alla jäänud.

Niisiis, mida teha? Headest kavatsustest ei ole kasu, kui eesmärk on seatud liiga kõrgele. Alguses tuleks püstitada päris väikseid, tagasihoidlikke eesmärke, mis on saavutatavad. Kes näiteks korduvalt, stopper käes, täpselt viie minuti pärast teleri välja lülitab, ükskõik mis sealt parasjagu tuleb, on oma tahtejõudu positiivselt kinnitanud ja võib midagi raskemat ette võtta.

Abi on ka sellest, kui mõnda aega proovitakse enne teleri sisselülitamist kõigepealt uurida rahulikult telekava ja täiesti teadlikult otsustada üheainsa saate kasuks, mis on kellelegi oluline või pakub erilist huvi. Tähtis on sundida end telerit alles valitud saate alguses sisse lülitama ja pärast lõppu ka kohe jälle välja lülitama. Kui seda pikendada “ainult hästi natuke”, on lahing harilikult juba kaotatud.

Kui seda protsessi tihti korratakse, muutub valik palju teadlikumaks ning osatakse üha paremini eristada olulist ebaolulisest. Edaspidi suudetakse saate lõpus, otsustaval momendil, kui küsimus on väljalülitamises, end tasapisi valitseda ning see annabki jõudu end ekraani kiiluvee vastu maksma panna.

Kui aga ei taheta vaadata midagi konkreetset ja otsitakse vaid veidikeseks meelelahutust, siis võib siiski taguda ühe aktiivsevaia kallasteta pildimerre nii, et enne pannakse äratuskell helisema ning kella helisesed lülitatakse teler välja.

Tähelepanu poolune asemel

Eelmainitud harjutused olid mõeldud vaatamisaja teadlikuks piiramiseks, et tagasi saada kontroll aja üle. Võib astuda sammu edasi ja püüda ka vaatamise ajal kaasakiskuvale pildivoole midagi vastu seada. Midagi, mis pärineb omaenda tahtest, nimelt – kõrgendatud tähelepanu. Et suuta seda enam-vähem säilitada, tuleb sellele anda eesmärk. Näiteks võiks pärast saate lõppu proovida nähtut üles märkida. Siinjuures ei mängi rolli põhjalikkus, vaid oluline on püüe endale saate sisu kohta aru anda. Varsti märgatakse, kui raske see teleri vaatamisel on. Just siis tasub aga harjutamist jätkata, sest nii saadakse üha teadlikumaks nendest tohututest vastuoludest, mida ekraan igasugusele ärksusele ja omaaktiivsusele vastu seab. Just teadlikkus on tähtis element ekraani maagilisest lummusest vabanemisel.

Teine, üsna nõudlik harjutus on järgmine. Kui on võimalikult tähelepanelikult jälgitud telereportaaži mingi konkreetse sündmuse kohta, võib nähtut võrrelda reportaažidega sama sündmuse kohta mõnes suures päevalehes, mis on tuntud uudiste kajastamise kvaliteedi poolest. Siis avastatakse ehk üllatusega, et informatsiooni-tihedus on ajalehes palju suurem kui teleuudistes. Kui varem arvati, et televisiooni kaudu ollakse eriti hästi informeeritud, siis nüüd

nähtub, et pool tundi ajalehe lugemist võib vahendada võrratult rohkem teavet ja vaatenurki kui pooletunnine uudistesaade.

Korduv harjutamine teeb eelkõige selgeks, et televisioonile on komplekssete asjaolude edastamisel seatud põhimõttelised piirid. Mõtteseoste edastamine on pildi vahendusel palju raskem kui sõna vahendusel, tihti päris võimatu. Näiteks keeruliste rahvusvaheliste suhete sasipundarde või majanduselu tegelik mõistmine on aga tingimata vajalik, kui massiinimesest peab saama täisealine kodanik. Sellesse võib kirjeldatud harjutus anda oma panuse, muutes meid televisiooni suhtes kriitikavõimeliseks ning juhtides selle tugevate ja nõrkade külgede kainele hindamisele. Hädavajalik “müüdist vabanemine” ei ole siis enam tühi sõnakõlks, vaid reaalsus.

Vastukaalu loomine

Nimetatud ettepanekud olgu ja saavadki olla vaid tõukeks. Kes püüab tahtevabadust ekraani suhtes tõsiselt tagasi võita, leiab kindlasti teisigi võimalusi enda koolitamiseks. Ekraani füsioloogilisi mõjusid sellega muidugi maailmast ei kaota – niisuguseid illusioone ei maksa luua. Kuid nende löögijõudu organismile ja psüühikale saab tublisti tagasi tõrjuda, kui õnnestub võõrsurvele allutatud seisundis siin ja seal luua enesemääratluse momente, vabaduse saarekesi, mis on tahtega kätte võidetud.

Mitte vähem tähtis ja pikemaajaliselt isegi tõhusam on aga püüde telerivaatamise negatiivset mõju tasakaalustada tugeva vastukaaluga väljaspool teleaega. Mõeldud on pikaajalisi abinõusid, mis aitavad tõsta omaenda aktiivsust. Põhimõtteliselt võib see olla iga tegevus, millega tegeldakse puhtast huvist, olgu see siis loovust ja osavust nõudev hobi, olgu see raamatute lugemine, kultuuriürituste külastamine, teaduslik tegevus või seikluslik reis, kaastöö keskkonnaorganisatsioonis või suhtlemine inimestega vabal ajal. Põhiline on see, et tegevuse impulss tuleks meist endast ja et tegevus nõuaks

meilt ka isiklikku panust, aega ja jõudu ning et arendaksime seeläbi püsivat huvi loodus- või kultuuri-, tehnika- või ühiskonnaelu nähtuste vastu.

Aktiivne tegevus, uurijalik uudishimu, elav osavõtt maailmasündmustest, vaimustumine iseendale seatud eesmärkidest, oma oskuste energiline väljaarendamine – need on parimad tagatised aktiivseks, täielikult enda kujundatud vaba aja sisustamiseks. Ja mida tugevamini need inimese elustiili kujundavad, seda väiksemaks muutub televisiooni võlu, suhe sellesse muutub asjalikuks ja piirdub silmanähtavalt kõige hädavajalikumaga või lakkab hoopis, kuna on õpitud kiiremini ja tõhusamalt ammutama infot trükimeediast. Lühidalt, tekib isikliku vabaduse seisund, mis on kohane tänapäeva inimesele.

Eriti hästi sobib televisiooni mõju tasakaalustamiseks igasugune kunstitegevus, sest see lisab aktiivsele huvile veel kaks ülimalt tähtsat omadust: tajumisvõime süvenemise ja loovjõu kasvu. Kes maalib pilte või voolib savi, kes tegeleb näitlemisega või musitseerib (et tuua vaid mõned näited), see töötab mitte ainult mingi objekti kallal, vaid eelkõige iseenda kallal. Sest kunstnik muutub alles siis viljakaks, kui ta tajumisvõime süveneb ja avardub üle tavapärase piiri, kui ta nõuab iseendalt lakkamatult võimeid, mida tuleb esmalt alles arendada. Seeläbi tuleb üha selgemalt esile individuaalsus. Kuid see pole valmis ega staatiline, vaid pidevalt arenev ja muutuv. Arenedes saab inimene üha rohkem iseendaks.

IV Lapsed ja televisioon

Lapsed ei ole mini-täiskasvanud

Laps on täiskasvanu mittetäielik miniatuurväljaanne – niisugune arusaam valitseb kahjuks ikka veel, just nagu poleks Piaget' ja teiste arengupsühholoogide uurimusi kunagi olnudki. Isegi erialainimesed, kes enese väitel taipavad teemast “Lapsed ja meedia” nii mõndagi, eeldavad tihtilugu järelemõtlematult, et lastel on põhimõtteliselt samad võimed ja mõtteviis nagu täiskasvanutel, kuid need ei ole astmeliselt veel nii välja arendatud ja täiustatud. Näiteks CDU-fraktsioon nõudis 14. jaanuaril 1999 Nordrhein-Westfaleni liidumaa parlamendis avalduses liidumaa valitsusele, et lapsed peaksid juba lasteaias “õppima mõistlikult, omavastutuslikult, vastutustundlikult ja pädevalt meediaga ümber käima”. – Need nõuded olid võetud ühest Koblenz-Landau ülikooli ekspertrühma arvamusest. Kas seda, millega isegi täiskasvanud vaevaga hakkama saavad, peavad juba kõige pisemad suutma?

Mida sellistest nõudmistest arvata? Mõndagi selgub, kui saadakse teada, et nimetatud eksperdid töötasid Nordrhein-Westfaleni Liidumaa Ringhäälingu tellimisel. Asi oli ilmselgelt selles, et turgu laiendada ja uusi tarbijakihte haarata. Kuidas muidu saaks nii võhiklikult ignoreerida lapse arengu kõige elementaarsemaid seadusi?

Omavastutuslik, vastutustundlik tegutsemine – see on lapse arengu lõpptulemus, see areng ulatub pikalt kooliaega ja läheneb alles täiskasvanueas haripunktile. Arengu alguses seisab hoopis teine ülesanne, millele laps peab täie intensiivsusega pühenduma ja ka pühendub, nimelt välja arendada elundid. Inimesena ta tajub, kogeb ja tegutseb nendega ning seob end niimoodi maailmaga. Sest “enneaegselt sündinute” liigile, nagu Adolf Portmann inimest nimetas, on iseloomulik, et kogu kehalisus pole sündimisel veel välja

arenenud ning vajab edasiseks kujunemiseks ärritusi ja tegevusi, mis ümbritsevast maailmast lapsele osaks saavad.

Väiksel lapsel on eelsoodumus anduda ümbritseva maailma mõjudele määral, mida täiskasvanu ei oska enam ettegi kujutada. Kõik, mida laps omandab ja teeb, mõjub esimestel eluaastatel veel vormivalt kuni tema elundstruktuurideni välja, kuna laps samastab end jäägitult sellega, mida maailm talle pakub. Kogu lapse olemus on justkui välja valatud ümbrusse, see on aktiivne andumine maailmale. Või teisiti öeldes: laps on üdini meelelund. Ta vormib oma keha nende meelemuljete kaudu ja abil, mida ta vastu võtab, ning nende tegevuste kaudu ja abil, milleks ta tõukeid saab.

Alles kümnenda eluaasta paiku vabanevad tasapisi jõud, mis seni olid hõivatud elundite ja aju diferentseerituma, elus otsustavat osa mängiva kujundamisega, ning need jõud tõmbuvad nüüd teatud määral sissepoole tagasi. Algab selge enda piiritlemine maailma, inimeste suhtes, tekib hingeline siseruum, mis puberteedieas hakkab elama täielikult oma iseseisvat elu. Alles nüüd jõuab noor inimene sellesse dualismi välise ja sisemise, Mina ja maailma vahel, mis täiskasvanule on nii enesestmõistetav, et ta mõtleb, et nii on see alati olnud. Teatud õigusega peab täiskasvanu nüüd meeleärritusi üksnes infoks, millesse saab suhtuda oma äranägemise järgi ja millega käiakse teadlikult ümber. Aga just väikse lapse puhul pole nii: meeleärritusel on keha kujundav jõud, mida teadlikult tõrjuda pole üldse võimalik. Selles mõttes ei saa lapse puhul rääkida ka meelemuljetega kompetentsest ümberkäimisest ega vastutusest. Vastutus lasub veel täielikult täiskasvanul.

“Aken” lapse arengus

Tervikuna vaadates vormivad meelemuljed last palju kauem, kui enamik oletab. See kestab vähehaaval nõrgenedes kuni kümnenda eluaastani, paiguti isegi kuni kaheksateistkümnenda eluaastani.

See-eest aga pannakse sel, kogu hilisema elu jaoks otsustaval kujunemisajal alus täiskasvanuea kõikidele võimetele. Nende aastate puudujääke pole enam kunagi võimalik sama intensiivselt ja sügavuti tasa teha. Seepärast räägivad uurijad “akendest”, mis on mõnda aega lahti välismõjudele ja siis valdavalt sulguvad.

- Aju esimene, põhjanev arengufaas kestab kolm aastat. Kui selles faasis on võimalike tegevuste ja kogemuste palett lapse käsutuses vaid piiratud, siis ei arene välja mitmed närviühendused ning aju jääb oma suuruselt umbes 25–30 protsenti väiksemaks.⁸⁶
- Püstitõusmine, kõndimine ja käte koordineerimine omandatakse esimesel neljal eluaastal. Alates neljandast kuni kümnenda eluaastani on võimalik välja arendada käte ja kehaliikmete peenmotoorika kõige mitmekülgsemate impulsside abil; seejärel nõrgeneb kujundatavus väga kiiresti.
- Samuti kuni neljanda eluaastani arenevad loomulikes tingimustes nägemisteravus ja plastilis-ruumiline nägemine.
- Nägemisruumi eesmärgistatud, plaanipäraseks uurimiseks rakendatav silmalihaste peenmotoorne juhtimine pole nelja eluaastaga mitte mingil juhul valmis ja lõplikult välja kujunenud. Samuti nagu käte ja kehaliikmete peenmotoorika, vajab ka silmalihaste peenmotoorika täisküpsuse saavutamiseks edasisi aastaid. Kuni umbes üheksanda eluaastani jääb selle efektiivsus veel selgelt maha noorukite ja täiskasvanute omast.⁸⁷ Uusimad uuringud on isegi näidanud, et pilgujuhtimise olulised komponendid on alles 18-aastaselt täielikult inimese käsutuses!⁸⁸

Esimesele, põhjanevale, kuni neljanda eluaastani kestvale faasile järgneb niisiis veel pikk küpsemise ja väljakujunemise faas vähemalt kümnenda eluaastani. Selle faasi õnnestumisest sõltub täieliku võimetepotentsiaali saavutamine.

Lapse moodi õppimine ja teleri vaatamine

Laps ei õpi arengu esimeses faasis mitte peaga, vaid kogu kehaga. Ta ei vastanda end mõtleva, registreeriva ja läbitöötava mõistuse abil dualistlikult maailmaga, vaid seob end asjadega kehaliselt. Ta “haarab” ja “käsitab” ainult seda, mida ta enne tohtis kätega haarata ja puutuda, ta “saab aru” pärast seda, kui on saanud selgeks seismise ja kõndimise. Kõik kogemused on selles eas veel meeleliselt konkreetsed, “kägakatsutavad”.

Seepärast peaks meid mõtlema panema, kui väikelaps seatakse teleri ees vastamisi näilise reaalsusega, mida ta ei saa kuidagi käega katsuda, seda aga vajaks ta oma arenguks. Vanemate korter – see on konkreetne, kolmemõõtmeline ruum, mida laps saab kehaliselt kogeda, kui ta seal ringi jookseb, ronib, puudutab ja nuusutab, silmitseb ja kõik nurki läbi uurib. Kuid neisse ruumidesse, mida on näha ekraanil, ei saa laps sisse ja need jäävad tema kogemustemaailmast täiesti välja. Seal näidatakse ehk parajasti lõunamaist palmiranda või öise suurlinna panoraami, järgmisel hetkel inimeste sagimist kaubamajas või kalu akvaariumis – ja samal ajal laiub elutuba ekraani ümber. Täiskasvanute jaoks on lihtne sellest eemalduda ja neid kaht reaalsuse mõõdet lahus hoida. Väikelapse jaoks aga on olemas ainult üks maailm, kehalise kogemuse maailm ja see on välja lülitatud niikaua, kuni ekraan on sisse lülitatud.

Õigusega on Buzzell osutanud,⁸⁹ mida tähendab aju arengule see, kui lapselt nõutakse tema kogemustemaailma sellist laialilammutamist: ekraanireaalsus ja ümbruse reaalsus ei moodusta enam ühtset tervikut, millega laps oleks füüsiliselt, reaalselt seotud, ja nii tekib lausa patoloogiline tajumisprotsessi lõhenemine eri valdkondadeks. Ühes on võimalik täielik aktiivsus ja avanevat maailma on võimalik haarata; teises ei ole haare võimalik ning järelikult ei saa ka ajustruktuurid moodustuda. Nii-öelda tähenduseta info sajab rabiinal silmadele ja mida kauem see kestab, seda rängemini piiratakse lapse arengut. “Õppimisest” ei saa sel puhul juttugi olla.

Kuid asi ei piirdu sellega: lisandub ka liikumatus, mis lapsele ekraani kaudu peale sunnitakse, ning ainuüksi see oleks piisavalt probleemne, sest kõik kõne alla tulevad keha- ja ajufunktsioonid saavad välja areneda vaid liikumise abil. Liikumine on lapse elu-element. Kes selle võimatuks teeb, röövib lapselt tema tähtsaima tegevuse. Teadlased nimetavad sellist äravõtmist deprivatsiooniks, “paljaksröövimiseks”, millel on selles eas nii rängad tagajärjed, et seda tuleb käsitleda ühe vägivaldavormina.

Aju areng kümnenda eluaastani

Sellest kõigest võime teha vaid ühe järelduse: küsimus, kas panna lapsi enne neljandat eluaastat teleri ette, pole diskussiooni väärt. Saated võivad olla kui tahes lapsepärased ja hästi mõeldud, see ei suuda üles kaaluda kahju, mida lapsele tekitatakse asjaoluga, et juba nägemisprotsess ise osutub raskeks deprivatsiooniks.

Kuidas on lugu aga lapse arengu teise faasiga, neljandast kuni kümnenda eluaastani? Kas siis võib lasta juba kõhklematult telerit vaadata?

Et saada ses küsimuses pidepunkte lapse arengu seisukohalt õige otsuse vastuvõtmiseks, võib abiks olla teave aju-uuringute praegusest seisust. Neurofüsioloog Burkhart Fischer kirjutab: “Vaevalt tuleb ükski elusolend nii ebaküpsena ilmale kui inimene. Teatud ellujäämisttagavad funktsioonid on küll juba välja arenenud, aga just närvisüsteem, mis hiljem täiskasvanud inimest nii otsustavalt loomast eristab, on veel täiesti algmetes. Isegi kui närvisüsteemi edasise arengu põhiplaan on geneetiliselt kindlaks määratud, tuleb peaaegu kõike alles õppida. Seetõttu on just esimesel kaheksateistkümnend eluaastal (ja ka hiljem) õige ja sagedane väljakutsete esitamine ning juba olemasolevate võimaluste edukas kasutamine nii tähtsad aju arengule ning uskumatutele saavutustele. See kehtib ka pilgu juhtimise kohta.”⁹⁰

Meelefüsioloog Hans Jürgen Scheurle selgitab, millistest protsessidest aju küpsemine sõltub: “Aju on inimese sündimise ajaks küll igati välja kujunenud, kuid funktsionaalselt veel siiski ebaküps. Närvirakkude arv on peaaegu lõplik. Seevastu närvirakkude jätked ja nende füsioloogilis-funktsionaalsed ühendused, nn sünapssid, arenevad varases nooruses ning ka veel kogu elu jooksul. Aju edasine suurenemine pärast sündi põhineb peaaegu eranditult närvühenduste kasvul, see määrab oluliselt ka aju hilisema kaalu.

Närvid kasvavad mitte puhtast kasvutungist, vaid järgides arengu- ja õpiprotsesse elusolendi kehaperifeerias ja ümbritsevas maailmas. Siia kuuluvad eriti nägemis- ja kuulmisvaldkond. Kõik aktiivsemad või korduvad õpiprotsessid viivad närvisüsteemis kasvu- ja ülesehitusprotsessideni koos uute ühenduste moodustumisega meelerakkude ja ajupiirkondade vahel. Neuraalsete ülesehitusprotsessidega muutuvad funktsionaalsed ühendused olemasolevate närvipõimikute vahel kergemini aktiveeritavateks (nn “teerajamine”). Ühtlasi tekivad üliliigendunud hargnemised, kusjuures suur hulk närve kas koondub ühiseks juht-teeaks (konvergenst) või vastupidi, üksik närvikiudude kimp lahknab mitmeks närvikulglaks (divergents) ja saab seega teenindada rohkem eri funktsioone.”

Inimtegevused talletuvad niisiis vahetult närviharude uusmoodustistes ja kinnistuvad seeläbi aju struktuurides võimetena. See hämmastav aju “plastilisus” ei kao küll kunagi täielikult, kuid on suurema kujundatavuse faase, mis sellistena enam ei kordu. “Aju on varases nooruses loomupäraselt vormitavam kui hiljem, kuigi tema plastilisus on ka hilisemas elus säilinud ja närvühendused võivad põhimõtteliselt igas vanuses veel muutuda. Ümberõppimine ja aju ümberkujundamine on siiski raskem kui esmane õppimine [---]. Niikaua kui närvikulglad on veel üles ehitamata, lasevad nad end kergemini vormida kui siis, kui nad on juba välja kujunenud ja ”kõvastunud”. Seetõttu järeltab Scheurle: “Meelte normaalses arengus tuginevad eri tajuvõimed üksteisele. Tihti ei saa teatud elutähtsate meelte omaduste arendamata jätmist mingis kindlas elufaasis hiljem enam korvata.”⁹¹

Teler – aparaat laste väljalülitamiseks?

Eelnevast järeldub: ka teine faas kuni kümnenda eluaastani on veel liiga tundlik, et lubada lastel kontrollimatult telerit vaadata. Lapsed sõltuvad ses vanuses veel põhiliselt loomuliku ümbruse pakutud meeääritude järeleaimamatust mitmekesisusest ning nad vajavad ka rohkesti võimalusi oma fantaasiarikkuse väljaelamiseks vabas, spontaanses mängus, et hingelised ja vaimsed võimed areneksid võimalikult diferentseeritult. Ja mitte viimases järjekorras vajavad nad kõikmõeldavaid võimalusi peenmotoorika, kompimismeele, tasakaalu, liikumismeele, jäsemete koordineerimise väljaarendamiseks, et viia kehaline areng küpsuseni.

Tänapäevased olud – kitsad elutingimused, suur liiklustihedus linnades, pikaajaline autosistumine – piiravad enamiku laste mänguruumi nii tugevasti, et ka ilma televisioonita tekivad juba tõsised vajakajäämised. Kui täiskasvanud siis veel ülejäänud teevad ja iga-sugust vaba mängu rangelt takistavad, pannes lapsed teleri ette ning lubades neil seda piiramatult vaadata, et vaid tüütut kära eemal hoida, siis käivitatakse hukatuslik areng. Mugavuse nimel tõkestavad täiskasvanud laste liikumisrõõmu ja liikumistõkestus osutub ajapikku raskeks arengutõkkeks, mille kurbadest tagajärgedest võib lugeda teaduslikest uurimustest. Tuntud Ameerika teadlased Dorothy ja Jerome Singer jälgisid aastakümneid televisiooni mõju lastele ning pidid väheste eranditega ikka ja jälle konstateerima, et teleri-vaatamine mõjub negatiivselt mängule, õppeedukusele, lugemisele ja kõne arengule. Nad kirjutavad: “Meie uuringud näitavad selgelt, et sage teleri vaatamine ohustab väikseid lapsi tõsiselt sellega, et nad ei saa maailmast olulisi teadmisi, neil areneb väiksem lugemisvõime, piiratum võime eristada tegelikkust fantaasiast, väiksem kujutlusvõime, pelglik maailmanägemus ning suurem rahutus ja agressiivsus. See kõik viib kohanemiskosteni, kui laps kooli läheb.”⁹²

Lapsed näevad hoopis teisiti

Lapsi ei saa teleri ette “parkida” ja neid seal saatuse hooleks jätta. Kes tahab vastutustundlikult käituda, peaks selgelt otsustama, kas ta üldse lubab lapsel telerit vaadata ning kui, siis mil viisil. Otsus last kuni koolieani üldse telerist eemal hoida nõuab julgust, kuid see oleks tänapäeva arengufüsioloogilisest ja arengupsühholoogilisest seisukohast täiesti põhjendatud. Muidugi tuleks seejuures arvestada mõningaid asjaolusid, millest allpool juttu tuleb.

Kes on otsustanud lasta lapsel mõõdukalt telerit vaadata, seisab valiku ees. Seda ei saa aga asjatundlikult langetada, kui pole mõistatud, kui erinevalt on konstitueeritud laste taju ja tajumisvõimused võrreldes täiskasvanutega. Muidu peab täiskasvanu lapsi ju vaid iseenda mittetäielikuks miniatuurväljaandeks ega mõista neid eritingimusi, millega laste puhul tegemist on. Seepärast olgu siin vihjatud, milliste raskuste ees on väiksed lapsed telerit vaadates.

Kõlab justkui endastmõistetavalt, ometi tuleb ikka ja jälle rõhutada: ka siis, kui ekraani mõju pole enam nii põhjanev kui esimesel kolmel-neljal eluaastal, on laste meeled ikka veel avatud kõigile välismõjudele, nii headele kui ka halbadele. Lapsed ei oska veel kriitiliselt uurida kõige selle tagapõhja, mis neile osaks saab, nad ei suuda ega tahagi distantseeruda sellest, mida maailm neile kätte toob, vastupidi, nad soovivad hoopis end sellega elavalt siduda. Täiskasvanu jaoks endastmõistetavad abstraktsioonid on neile võõrad, nad võtavad kõike nii, nagu seda esitatakse.

Loomulikus elus on see rõõmus andumine meelemaailmale laste tugev külg, teleri ees aga muutub see Achilleuse kannaks. Sest seal esitatakse nõudmisi, mis ei ole neile kui “visuaalsetele kirjaoskamatutele”, nagu Ute Benz lapsi nimetab, üldse jõukohased. “Vaatamise naiivsus, nägemismuljete sõnastamise võime puudumine ning võimetus näha pilditasandi “taha”, et ära tunda seost võõra eesmärgi ja avaldatud mõju vahel” – see muudab lapsed jõuetuks ja sõltuvaks, mis nende arengule on ainult kahjulik.⁹³

Seepärast peab täiskasvanu teadma: ka teises faasis peavad lapsed veel pikka aega kõike nähtut tegelikkuseks, nad ei suuda niisiis väljamõeldist reaalsusest eraldada.⁹⁴ Reklaam näiteks on viie- kuni seitsmeaastaste laste jaoks veel niisama reaalne kui ülejäänud saade; alles kaheksa- kuni kaheteistaastaselt tekib võime reklaami eesmärki läbi näha.⁹⁵ Muuseas, lastele jääb ka filmi tegevuskäik ja struktuur veel kauaks mõistetamatuks, nad ei taipa sugugi seoseid ning nad “ripuvad” piltide küljes.⁹⁶

Helga ja Bernd Schorb konstateerivad: “Teleinfo aitab neil vaevalt silmaringi laiendada. Vastupidi, see pole enamiku jaoks liigse kompleksuse, drastilisuse või banaalsuse tõttu viljakas. Uudised jäävad enamikule lastest arusaamatuks või heidutavad neid.”⁹⁷ Ka reaalse vägivalla kujutamine ning vägivallaohvrite detailsed pildid rõhuvad lapsi, tekitavad neis hirmu ja tülgestust. “Pildid sööbivad neile mällu ja jälitavad neid unenägudes.”⁹⁸

Ärge jätke lapsi teleri ette üksi!

Täiskasvanu ei tohiks niisiis lubada lapsel vaadata saateid, mille kohta ta võib eeldada, et need pole lapse arusaamisvõimele kohased. Välja tuleks valida paremini sobivaid programmi osi. Igal juhul peaks aga täiskasvanu võtma endale kohustuse lapsega koos telerit vaadata, isegi kui tegu on puhtal kujul “lastesaatega”, mis tundub olevat kergesti arusaadav. Lapsel on peaaegu alati küsimusi ja tähelepanekuid, mida ta tahaks täiskasvanuga jagada ning selleks peaks olema ka võimalus, et pildid ei saaks lapsest võitu, vaid ta tuleks nähtuga toime ja suudaks seda sisukalt läbi töötada. Peale selle soodustab täiskasvanu sel viisil teadlikku vaatamist ja see on oluline eesmärk, kui lapsest ei taheta teha nürimeelset jõllitajat.

Theunert ja Schorb tõstsid oma laiahaardelises töös “Uurimus selle kohta, kuidas lapsed käsivad tegeliku vägivalla kujutamist uudistes ja *Reality-TV-s*” 1995. aastal selgesti esile, kui tähtis on

täiskasvanute saatjaroll ja suunamisviis lapse mõistmisvõimalustele, eriti infosaadete puhul. “See, kuidas erinevad lapsed tajuvad, hindavad ja töötavad läbi teleinfot, sõltub otsustavalt intellektuaalsest keskkonnast ja suunamisviisist perekonnas. [---] Märksõnade abil väljendatult võib seda nii kirjeldada: see, kuidas vanemad maailma näevad, hindavad ja sellega toime tulevad, peegeldub laste maailmanägemuses, inimpildis ja läbitöötamisvõimes. Mida vanemad infona väärtustavad ja vaatavad, seda vaatavad ka lapsed. Niisama palju, kui vanemad omistavad tähtsust teleinfole oma maailma- ja elupildi kujundamisel, teevad seda ka lapsed.”⁹⁹

Oleks saatuslik, kui lapse sellisest toetumisest täiskasvanule ja tema arusaamadele tahetakse järeldada, et meediapädevust saab omandada ainult siis, kui laps on sunnitud ise oma tähelepanekutega hakkama saama. Õige on vastupidine: nagu iga õpipoois, vajab lapski kõigepealt täiskasvanu suunamist. Mida rohkem on täiskasvanul lapsele pakkuda asjatundlikkust, kaugelenägelikkust ja vaatenurkade paljusust, seda parem lapsele. Sest tõeliselt “näha” seda, mida vaadatakse, on kunst, mida tuleb kõigepealt alles õppida.

Teisest küljest ei tohi täiskasvanu juuresolek olla lastele luba-kirjaks nii kaua telerit vaadata, kui nad ise tahavad, ehk koguni südaööni ja kauemgi. Täiskasvanu autoriteet peab avalduma ka selles, et ta seab lapse arengu vajadustest lähtudes selged piirid ega lase end ühegi protestiga eksitada.

Muuseas, täiskasvanul peaks olema piisavalt enesekriitikat tõdemaks, et ka talle on seatud piirid, kui ta püüab lapsega teleri vaatamise ajal suhelda. Sest enamasti ei tunne ta parasjagu käimasolevat saadet ja teatud juhtudel võib ta ise olla esitatust nii haaratud, et ei leia enam üldse aega lapsele teatud seoste selgitamiseks, sest muidu ei jõuaks ta saadet enam jälgida ning kaotaks tegevuslõnga. Isegi kõige paremate kavatsuste korral tekib teleri ees kiiresti tuttav sõnatus ja siis on laps ikkagi ükski, kuigi täiskasvanu istub sealsamas kõrval. Siis võib aidata veel vaid põhjalik järeloknelus – kõige mõistlikum oleks see pärast teleri väljalülitamist!

Prioriteetide vaagimine

Vanematel on vabadus ja vastutus otsustada, kas nad lubavad lapsel telerit vaadata või mitte. Järgmised read pöörduvad kõigepealt nende vanemate ja kasvatajate poole, kes on otsustanud lubada lapsel telerit vaadata. Nad võtavad endile suure vastutuse, sest nagu eelmistes peatükkides näidatud, pole teler mingi süütu aparaat, vaid võib laste arengusse sügavalt sekkuda ja kontrollimatu kasutuse korral suurt kahju tekitada. Suurim oht seisneb selles, et täiskasvanu peab otsustamisel silmas vaid saate sisu, mitte aga lapsele palju sügavamaid jälgi jätvat alateadvuslikku mõju. See tekib niipea, kui pilk ekraanile suunatakse. Seepärast olgu teleri vaatamisel toimivad tegurid siin veel kord nimetatud:

1. Saate sisu, žanr (nt infosaade, mängufilm, joonisfilm jne).
2. Pilgu juhtimine kaamera kaudu kõigi sinna juurde kuuluvate vahenditega nagu kaamera liikumine, suuming, montaaž, stseenide vahetus, vaatenurga muutmine jne.
3. Ekraani mitmesugused füsioloogilised mõjud, mis sõltumata saatest on seotud välise liikumatusega.

Esimene tegur on kõigi televisioonikasutajate teadvuses ja saab ka suurima tähelepanu osaliseks, seda peetakse koguni ainsaks otsustava tähtsusega teguriks (“programmiskussioon”).

Teine tegur varjab end teadliku taju eest või esineb äärmisel juhul ebamäärase tundena, kui näiteks montaaž on liiga kiire või kaadri vahetused liiga järsud. Nende vahendite eredat mõju omaenda tunnete tekkimisele, sümpaatiale ja antipaatiale, meeoludele ja hinnangutele ei märgata üldse.

Kolmas tegur mõjub kõige sügavamalt ning sekkub keha ainevahetuse- ja närviptsessidesse, mis leiavad aset teadvuse piirist sügavamal, niisiis jäävad täielikult tajumatuks. See tegur ilmneb alles palju hiljem – siis kui füsioloogilised mõjud on juba viinud püsivate muutusteni.

Kolmas tegur, mille pärast täiskasvanute maailm on tänaseni kõige vähem muret tundnud, on lapse jaoks kõige tähtsam. Sest lapse kehalis-füsioloogilise arengu “aknad” on veel nii pärani lahti, et ekraan avaldab talle kõige sügavamalt mõju – mõju, mida saab vaevalt enam olematuks teha. Niisiis, seda tegurit tuleb kõige rohkem vaagida, kui küsimus on selles, mida lapsele konkreetsel juhul lubada.

Teisisõnu, isegi kui ühel kanalil pakutakse eranditult vägivalla- ja reklaamivabu lastesaateid, ei õigusta see veel kaugeltki ohjeldamatut tarbimist. Sest mida kauem kestab tarbimine, seda tugevamini mõjuvad teine ja kolmas tegur ning nimelt nii negatiivselt, et selle eest ei suudaks vastutada keegi.

Piirake vaatamisaega ja ergutage omaaktiivsust!

Seepärast polegi lapse arengutasemega kooskõlas olev, teadlik vaatamisaja piiramine vähem tähtis kui täiskasvanupoolne saadete valik. Tänapäeval on juba laialt levinud, et kuue- kuni kaheksa-aastased lapsed vaatavad telerit 20–30 tundi nädalas, kohati isegi rohkem.¹⁰⁰ See aeg on kindlasti liiga pikk. Muuseas, kasvatajad peaksid võtma oma südameasjaks anda lapsele võimalikult palju aega ja ruumi loovaks mängimiseks, elavateks meelekogemusteks ja erksaks omaaktiivsuseks. Kuna tänapäeval pole lapsed tihti ise enam harjunud selliste tegevustega, siis peab täiskasvanu ka siin midagi välja pakuma, et vastavat ergutust anda. Iga väiksema pingutus ses vallas tasub end ära. Pole paremat investeeringut oma lapse tulevikku kui see, et talle ise iga päev midagi ette lugeda või jutustada – mitte jätta seda meedia hooleks – temaga laulda ja kaasata ta igapäevastesse toimetustesse, mängida väikseid liikumismänge või meisterdada koos midagi, mida laps saab siis iseseisvalt jätkata.

Kuid täiskasvanu ei peaks oma ülesannet ses suunas tegutsedes valesti mõistma, nii et ta puht üliagarusest libiseb lõbustaja ja meele-

lahutaja rolli ning püüab last väsimatu aktsioonis olemisega heas tujus hoida. Sellega korraldaks ta vaid “elava televisiooni” ega esitaks väljakutset lapse omaaktiivsusele. Küsimus on loomuliku tegutsemistungi äratamises ja mõistlikele rööbastele suunamises. See ei nõua täiskasvanult tingimata palju aega, vaid veidi fantaasiat ja sisseelamisvõimet. Kord juba teots kätte näidatud, oskavad lapsed endale ise väga hästi tegevust leida.

Soodustage sisemisi pilte!

Täiskasvanu tõsine vastutus vaatamisaja rangel piiramisel pole kunagi liiast. Veel ühe tõendi selle kohta annavad Ameerika ajuuurijate uusimad andmed: “TV-laste” aju aktiivsuse mõõtmisel tuli neil nentida, et arutul teletarbimisel on laastavad tagajärjed. “Lastel, kes istuvad 10–15 tundi päevas teleri ees, on ajukoor tühi kui kõrb,” märgib meelefüsioloog Horst Prehn ühes pressiteates¹⁰¹ ja jätkab: “Nad kannatavad kujutlusvõime täieliku kaotuse all.” Mõned lapsed ei olevat võimelised isegi nii igapäevast asja nagu tass mälu järgi joonistama.

See silmatorkav juhtum näitab, mis on kaalul: mida kauem teleri vaatamine kestab, seda tugevamini surutakse alla sisemiste piltide loomise võime – olgu need siis teadlikult esile kutsutud kujutluspildid või vaba fantaasia – ajapikku kaob see võime täielikult. Koos kirjeldatud pilgu tardumusega blokeerivad väljast robinal sissesadavad telepildid silmanähtavalt fantaasia ja kujutlusvõime pildiloomisjõu. Fantaasia ja kujutlusvõime tulevad ju täielikult seestpoolt ning neid on võimalik “äratada” vaid omaaktiivsuse abil.

Neid pilte loovaid jõude arendab oluliselt vaba mäng. Nii ei tohiks üllatada, et Dorothy Singer jõudis pika, kolme- kuni nelja-aastaste laste mängu ja fantaasiat käsitleva uuringute-seeria lõpus tulemuseni: “Mängimise ja televisioonitarbimise andmete võrdle-

misel tegime kindlaks, et neil, kes vaatasid kõige vähem telerit, oli kõige rikkalikum fantaasia.”¹⁰²

Tähtis on aga teada, et ka ettelugemine või jutuveestmine stimuleerib kehtvalt sisemisi, lapse enda loodud pilte, millele pole sügavuselt ja tundenälja kustutamise poolest võrdset. Nii rajatakse alus mitte ainult hilisemale lugemisoskusele, vaid ka kõigile mõtlemis- ja kujutlusprotsessidele, mida koolis õppida tuleb. Paljuvaatajatel on tõendatavalt selgelt halvem õppeedukus kui vähevaatajatel.

Kas televisioonivaba lapsepõlv on teostatav ja mõttekas?

Vanemaid, kes kõige meelsamini tahaksid televisioonist täiesti loobuda, haaravad tihti kahtlused ja mured, kas nad ei muuda last ilma televisioonita eluvõõraks ega tee elluastumist talle asjatult raskeks. Samuti kardavad nad lapse sotsiaalset eraldatust, kui too eakaaslastega aktuaalsetel päevateemadel vesteldes ei saa uusimate telesündmuste ainetel kaasa rääkida. Kas siis poleks ehk parem lasta lapsel telerit vaadata?

Selle kohta tuleb öelda mitut asja. Kõigepealt peaksid kahtlustest vaevatud vanemad teadma, et kahtlused kanduvad paratamatult üle lapsele, isegi kui neid püütakse hoolikalt varjata. Lapsed on nii tundlikud, et mõistavad juba pisemaid nüansse kuuldes, kuidas vanematega tõeliselt lood on. Kui lapsed tajuvad vanemate juures suurt ebakindlust, vahest isegi varjatud hirmu, nõrgestab see nende eneseusaldust otsustavalt ja neil on siis tõepoolest raske.

Kui aga vanemad on televisiooni mõjude kohta ühelt poolt ja lapse arenguvajaduste kohta teiselt poolt esitatud uurimistulemuste põhjal endas täiesti kindlad, siis annab see lapsele piisavalt tuge ja julgust ka sõprade vahelistes keerulistest situatsioonides toime tulla. Tugevaid isiksusi ei arenda välja arglik kohandumine valitseva trendiga, vaid julge seismine teistsuguse arvamuse eest.

Teisest küljest ei peaks vanemad pimesi uskuma ka seda, et televisioonikarskus üksi juhib lapse õigetele rööbastele. Vanemate usk lapse võimesse leida ise õige tee on õigustatud vaid siis, kui nad on teinud tõepoolest kõik, mis nende võimuses, et võimaldada lapsel tema kehalisi, hingelisi ja vaimseid võimeid täielikult välja arendada. Ja seda nii rikkalike, mitmekesiste meelekogemuste kui ka igasuguste liikumisvõimaluste kaudu, muusika- ja kunstitegevuse, teadliku keelekasutuse, loova mängu, looduselamuste kaudu jne. Siis on noor inimene saanud vajalikud vastukaalud, millest eespool juttu oli, ning ta on varustatud tavalisest suurema tegutsemistahtega, see teeb ta elus tugevaks. Ja kui tõesti peaks olema midagi, mis on hariduses või teadmistes temast mööda läinud, siis hiljem teeb ta selle kõige lühema ajaga tasa ja edestab varsti igat paljuvaatajat.

Teleri vaatamisel ei saa laps muide üldse millestki olulisest ilma jääda peale korvamatu aja, mida oleks saanud aktiivse tegevusega paremini täita. Ükski saade ei suuda pakkuda niisugust hariduse- ja teadmistepagasit, mida ei saaks kas niisamuti või tihti palju paremini omandada trükimeedia kaudu või muul viisil. Selles mõttes on eluvõõraks jäämise kartus põhjendamatu. Pigem tekib vanemate endi juures teatud eluvõõrus, kui nad fanaatiliselt valvavad, et lapsel poleks vähimatki kokkupuudet televisiooniga. Kui eespool käsitletud loovus ja omaaktiivsus on lapsel piisavalt välja arendatud, siis võivad vanemad täiesti rahulikult pealt vaadata, kui laps mõnikord siiski lühikest aega teleri ees istub. Sisemiselt tugevaks muudetud last see kokkupuude ei kahjusta, eelkõige mitte siis, kui täiskasvanu vaatamise kestust oskuslikult doseerib.

Teatud mõttes on sel isegi oma eelised, kui vanemad täiesti teadlikult aeg-ajalt koos lapsega telerit vaatavad. See võtab telerilt ära salapära ja keelatu nimbuse, mis varem või hiljem võib viia vaid selleni, et laps satub kiusatusse vanemate selja taga telerit vaadata, ja seda ekstensiivselt ning kontrollimatult. Täiesti erutusevaba, kaine, endastmõistetav suhtumine telerisse kasvatab lapses tervendaval

viisil televisiooni teema suhtes asjalikkust. Ühtlasi on see ettevalmistus omavastutuslikuks suhtlemiseks selle meediumiga, millega täiseas tuleb nagnii kokku puutuda.

Üleminek noorukiikka

Umbes kümnendal eluaastal sulguvad kõige tähtsamad “arenguknad” ja noore inimese kogu seisund muutub: seni oli laps maailmaga tihedalt seotud, tema tunded ja tahe ulatusid sedavõrd kaugele ümbritsevasse, et ta ei tundnud õigupoolest välise ja sisemise vastuolu. Alles algava puberteediga, umbes kümnenda ja kaheteistkümnenda eluaasta vahel, eraldub hing naiivsest maailmaga põimitusest lõplikult ja moodustab siseruumi, kus noor inimene ennast avastab, samal ajal kui välismaailma tunnetatakse millegi võõrana, veel vaid välisena, millega Mina vastamisi seisab.

See sisemise ja välise kahestumine toimub tihti koos dramaatiliste, vanemate jaoks ehmatavate kaasnähtustega, sest nooruk lahutab enda ümbritsevast väga radikaalselt, ta kaitseb end otsustavalt vanemate või kasvatajate iga katse vastu oma sisemaailma pilku heita. Samal ajal aga elab ta läbi maailmast irrutatud Mina üksindust ja nii on täiesti loomulik, et sel ajal tekib tihti tugev vajadus meedia järele, nii-õelda okulaaride järele, millega saab distantseeritult laia maailma vaadata, ilma et oma hing peaks selle eest lõivu maksma.

Kui seni oli vanemate ülesanne lapse eest saateid valida ja vaatamise kestust kindlaks määrata, siis nüüd on vaja noort inimest iseseisvaks suhtlemiseks meediaga ette valmistada. Ettevalmistamine ei tähenda, et vanemad loobuvad üleöö pedagoogilisest vastutusest ja arvavad, et ei pea enam oma võsukese pärast muretsema. Just üleminekuajal on tähtis, et vanemad saadaksid last väga tähelepanelikult ja tasandaksid talle kohaste sammudega iseseisvaks eluks teed. Parimat rakendust selleks pakub ses vanuses tärkav kriitika-soov ja -võime, mis tuleb ainult vastavatele vaatlusobjektidele suu-

nata, et talle väljakutse esitada ja teda koolitada. Ühiselt uudiseid ja mängufilme jälgides võib näiteks juhtida tähelepanu sellele, milliste võtetega telerežissöörid töötavad teatud efektide saavutamiseks, milliseid alateadvuslikke tundeid reklaamides puudutatakse, kuidas vaatajat kaamera liikumise ja montaažitehnikaga mõjutatakse jne. Mida rohkem suudab täiskasvanu ajendada seda sorti tähelepanekuid, seda teadlikumalt õpib nooruk vaatama, ja see on tõelise meediapädevuse kõige tähtsam eeldus.

Kui nooruk on siiski juba murdeea opositsiooni barrikaadide taha varjunud, pole enam võimalik talle ligi pääseda ja jutulõng täiskasvanuga katkeb. Seepärast on tähtis veel õigeaegselt, niisiis enne, kui moodustuvad rindejooned, teha selge kannapööre kõnetamisviisis ja kogu suhtlemisstiilis. Tüdrukule või poisile ei olda siis enam teleri vaatamise asjus eestkostjaks, vaid püütakse noort mõistlike kokkulepete varal häälestada omaenda vastutuse üha teadlikumaks tajumiseks. Laps on uue tooni üle ehk üsna üllatunud ja selles pingelõdvendussituatsioonis ei ole raske anda “juuniorpartnerile” kätte veel mõni trump, millega ta saab muuta iseennast kriitika- ja otsustusvõimeliseks.

Umbes viieteistkümnendaks või kuuteistkümnendaks eluaastaks peaks kriitikavõime olema nii arenenud, et noor inimene suudab ise otsustades ja vastutades meediaga ümber käia. Siiski ei maksa oodata, et ta käitub siis vanemate mõistes täiesti ratsionaalselt ja “mõistlikult”. Noorukid otsivad ekstreemseid kogemusi ja võib juhtuda, et televisioonitarbimist harrastatakse mõnda aega kuni liialdusteni välja, mõistuse vastaselt ja kõikidest manitsustest hoolimata. Kuid sellepärast ei peaks vanemad end hädavaresteks pidama. Kui lapsepõlv oli mängu ja liikumise, muusika ja fantaasia, sisemiste piltide ja elavate meelegogemuste poolest rikas, siis peaks vanematel olema usaldust, et poeg või tütar leiab oma tee. Sest viieteistaastaselt ei olda veel sugugi arengus lõpuni jõutud!

V Lapsepõlv jääb tummaks. Kõnelemisvõime kadu ja keelekultuur meediaajastul

Funktsionaalsed kirjaoskamatud – uus massifenomen

Tänapäeva tööstusühiskond teeb globaalselt läbipõimunud majandusega ja ülimalt komplekssete, pidevalt muutuvate struktuuridega panuse inimestele, kellele uued nõudmised on jõukohased, teeb panuse kasvule ja progressile. Sellest hoolimata on ühiskond üha rohkem silmitsi kultuuriliste allakäigunähtustega, mis ei taha sobida inimkonna pidurdamatu progressi pilti. Nii ongi tulemuseks irriteerivalt vastuoluline situatsioon: ühel pool liigub meedia- ja arvuti-tehnika edasi nii kiiresti, et juba räägitakse uue, postindustriaalse ajastu saabumisest. See ajastu ei baseeru enam söel, terasel ja naftal, vaid selle “tooraineks” on *informatsioon*. Räägitakse teoksil olevast uuest ühiskonnavormist, avatud *infoühiskonnast*, kus igapähele on vaba juurdepääs kõikidele maailma andmepankadele ja seega inimkonna kogu teadmistevaramule. Vaevalt on aga esimesed sammud tehtud, kui juba laguneb vundament, millele tulevane infoühiskond tuleb rajada.

On selgunud, et kaheksakümnendate aastatest alates on üha suurem osa elanikkonnast kaotamas võimet üldse kirjalikku informatsiooni vastu võtta, rääkimata selle läbitöötamisest ja kasutamisest. Ja seda mitte Kolmanda Maailma riikides, vaid kõrgelt arenenud tööstusriikides, kes usuvad, et on jõudnud infoühiskonnale kõige lähemale. Seal levib nimelt pidurdamatult uus kirjaoskamatuse vorm, mida nimetatakse enamasti *funktsionaalseks kirjaoskamatuseks* või ka *postanalfabeetsuseks*, kuna see puudutab inimesi, kes

ei ole hoolimata kohustusliku koolihariduse saamisest lugemist ega kirjutamist ära õppinud või on õpitu unustanud.

Kui ulatuslik on see nähtus, sai esmakordselt selgeks 1984. aastal, kui USA-s andis *Commission on Reading*'u raport funktsionaalsete kirjaoskamatute osaks 10 protsenti elanikkonnast või vastavalt 23 miljonit kodanikku. Sensatsiooniliselt 44 protsenti USA elanikkonnast liigitati *aliterates*-kategooriasse – osatakse küll lugeda, aga seda ei tehta või kui, siis ainult sunniviisil.¹⁰³

Et ka Saksamaa ei ole sellest arengust puutumata jäänud, sellele viitas juba seitsmekümnendate aastate lõpp, kui pärast naftakriisi vallandati Reini ja Ruhri piirkonnas massiliselt inimesi ning tuhanded hariduseta töölisel olid korruga tänaval: üllatusega pidid tööametid nentima, et neid inimesi ei saanud ei tööle suunata ega ümber koolitada, kuna nad polnud võimelised lugema ega kirjutama. Praegugi jätavad Saksamaal aastast aastasse kümned tuhanded noored kooli pooleli ning pole midagi imestada, et funktsionaalsete kirjaoskamatute arvuks Saksamaal nimetatakse nüüd nelja miljonit, mis vastab 15 protsendile üle viieteistkümnendaastaste hulgast.¹⁰⁴ Mõned uurijad oletavad isegi, et need arvud oleksid täpsemal kontrollimisel palju suuremad. Igatahes on tendents kasvu suunas.

1994. aastal asetas California kirjandusteadlane Barry Sanders funktsionaalse kirjaoskamatuse katastroofilised ühiskondlikud ja kultuurilised tagajärjed oma raamatu "*A is for Ox*" keskmesse ning tõstis ühe põhjusena selgesti esile elektroonilise meedia, eeskätt televisiooni kasvavat tarbimist. "Peaaegu seitsekümmend miljonit ameeriklast," nii ta konstateeris, "ei suuda välja lugeda ravimipudeli etiketile trükitud hoiatust või end ajaleheartiklist läbi närida. Enamik neist pole ei mustanahalised, mehhiklased ega sisserändajad. Nad on kohapeal sündinud valged."¹⁰⁵ Seitsekümmend miljonit – see moodustas tookord 28 protsenti USA elanikkonnast!

Äbvardav teadmistekuristik

1995. aastal lõi see teema Euroopas mõningasi laineid – pärast seda, kui Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsiooni (OECD) ekspertiis oli teinud kindlaks, et just maailma rikkamates riikides on kohati rohkem kui 20 protsendil täiskasvanutest väga nigel kirjutamis- ja arvutamisoskus.¹⁰⁶ Seejärel kuulutati 1996. aasta “Euroopa hariduse ja elukestva enesetäiendamise aastaks”, mis aga leidis nõrka vastukaja. *International Association for the Evaluation of Educational Achievement*’i (IEA) raames koostatud uuring registreeris 1995. aastal, et Saksamaal sai keskmiselt 15 protsenti kaheksanda klassi õpilastest loetust aru kolmanda klassi õpilaste tasemel.¹⁰⁷ Uurijate andmetel loetakse eelkõige üha vähem raamatuid; lugemissagedus on langenud kõikides uuritud rühmades alates 1980. aastast pidevalt.

Samuti 1995. aastal esitas Saksa Lugemise Sihtasutus (*Stiftung Lesen*) kuueteistkümnnes tööstusriigis läbi viidud võrdleva uurimuse tulemused. Vaatamata regionaalsetele erinevustele sai täieliku kinnituse nn “kolmandikvalemi” tendents: kolmandik elanikkonnast on harjunud lugema, kolmandik on juhulugejaid ja kolmandik mitte-lugejaid.¹⁰⁸

Peame niisiis lähtuma sellest, et “(keskmiselt) tubli kolmandiku elanikkonna eemaldumine lugemisest on OECD-ühiskondades üldine nähtus”, kirjutab Helmut von der Lahr.¹⁰⁹ Töötatud võrdsetest võimalustest kõikidele ei saa siin järelikult juttugi olla. Pigem joonistub välja kahe klassi ühiskond, kus ühel pool hakkavad olema intellektuaalselt vaesed inimesed, kes sotsiaalselt libisevad üha alla-poolle, ja teisel pool privilegieeritud, kelle käsutuses on “võtme-kvalifikatsioon – lugemine” ning seega juurdepääs haridusele ja teadmistele, meediapädevusele ning karjäärile. Poolte vahel haigutab kuristik, mille üle on televisiooniuringus juba ammu diskuteeritud märksõna all “teadmiste kuristik” (“*increasing knowledge gap*”).¹¹⁰

Tundub, et meediale toetuv tööstusühiskond lõhub omaenda kätega alust, millele ta ehitada tahaks. Progressi saavutusi õõnestab ta enda esile kutsutud regress.

Hääbuv kõne

Vaevalt oli halveneva lugemis- ja kirjutamisoskuse probleem tun- ginud avalikkuse teadvusse, kui juba ilmnis järgmine, inimese kul- tuuriliste võimete seniajani ettekujutatamatu taandareng: elanik- konna laiades ringides ei lähe kaotsi mitte ainult kirjakeele valda- mine, vaid vähehaaval ka suuline kõne. Nii uskumatuna kui see ka ei kõla – keel hääbub!

“Olgu kodus, lõunalauas, autoga sõites – saksa peredes (või selles, mis neist järele on jäänud) vaikitakse visalt. Parimal juhul on veel tavaks funktsionaalsed korraldused: Ära tule nii hilja!, Jäta!, Tee ruttu! Laste binaarsed vastused: Jah. Ei. Jah. – Dialoogi lõpp.

Keelt õpitakse ennekõike vanematelt. Neil on aga tänapäeval palju tegemist, nad ei räägi enam palju, neil ei ole üksteisele tihti midagi öelda. “Minu vanemad konutavad igal õhtul teleka ees. Paps joob õlut, mamps krõbistab soolapulki.” Kelle teler-lapsehoidja on juba väiksest peast ära hellitanud ja liikumatuks muutnud, see vaikib ilmselt ka siis, kui saab vanemaks. Kas massikommunikatsiooni- vahendid panevad meie suud üha rohkem ja rohkem lukku, kas nad loovad tummade zombide põlvkonna?

Kus iganes ka noored inimesed meelt lahutavad, on nad sunnitud vaikima – kinos, vabaõhukontserditel, diskol, videot vaadates, teleri ja arvuti ees. Neid töödeldakse lärmiga kuni teadvuse kaotuseni, neile sisendatakse: ise midagi öelda pole vaja ega tohigi.”

Nende sõnadega kirjeldas Joachim Kutschke 1993. aastal uut olukorda.¹¹¹ Sarnaselt kirjutas Konrad Adam 18. juunil 1993 ajalehes *Frankfurter Allgemeine Zeitung*:

“Juba mõnda aega laseb üks vanem algklassiõpetaja oma esimeses klassis tundi alustada eriskummalise õppetükiga. Ta nõuab kuueaastastelt, et nad tõuseksid püsti, läheksid akna juurde, avaksid selle, siis sulgeksid jälle, pöörduksid oma kohale tagasi ning kannaksid lühidalt ja arusaadavalt ette, mida nad tegid. Kui mõned lapsevanemad imestunult ja pisut etteheitvalt selle harjutuse mõtet pärisid, tõi õpetaja vabanduseks uue harjumatu kogemuse. Lastel olevat suuri raskusi mingist korraldusest aru saada, seda täita ja toimunud rääkida. Kes on veel tervetes, nüüdseks niisiis ebatüüpilistes oludes üles kasvanud, ei suuda endale üldse ette kujutada, kui paljudes peredes tänapäeval päevade ja nädalate kaupa enam sõnagi ei räägita. Jutustamise ja kuulamise võime, võime vastastikku argumente vaagida ja otsustada minevat aeglaselt kaotsi, rääkimata juba keele põlistest väljendusvormidest nagu laul, palve ja lohutussalm.”

Nüüdseks on probleem saavutanud sellise ulatuse, et Suurbritannias tuli esimese klassi õpilastele sisse seada hädaabiprogrammid. Ajakirjanduses kirjutati selle kohta 1996. aastal: “Lapsed õpivad aeglasemalt kõnelema, kui nendega vähe räägitakse. Kõneraskused on seepärast briti laste kõige sagedasem probleem eelkoolieas. Nüüd seatakse 360 Briti koolis sisse hädaabiprogrammid, mille abil esimese klassi lapsed õpivad inimesi teretama või teed küsima.”¹¹²

Kõne arenguhäired eelkoolieas

Juba mõnda aega varem olid foniaatrid ja audioloogid, kes tegelevad laste hääle-, kõne- ja kuulmishäiretega, löönud selgesti häirekella pärast alljärgneva toimumist. Et aidata lastearstidel varakult tuvastada kõne arenguhäireid 3,5 kuni 4-aastaste laste rutiinsel profülaktilisel läbivaatusel, arendas Mainzi Ülikooli Suhtlushäirete Kliiniku direktor prof Manfred Heinemann välja kontrollmeetodi, mida testiti ja täiustati aastatel 1988–1992 paljudes pilootuuringutes.¹¹³ Selliste meetodite väljaarendamine kuulub teadlase igapäevatöösse.

Kuid tulemused, mis uue meetodiga kindlaks tehti, olid kõike muud kui teaduse argipäev: juba esimesel pilootuuringul¹¹⁴ ühes Mainzi lasteaias ilmnisid 22 protsendil lastest kõne arenguhäired, kolmandal läbivaatusel Mainzi nendes lasteaedades, mis kuulusid “sotsiaalsete tulipunktide” hulka, isegi 34 protsendil.

Keskmiselt 25 protsendil tuvastati kõne arenguhäireid, millest pooled tuli liigitada kergeteks, veerand keskmiselt rasketeks ja veerand rasketeks. See tundus uskumatuna, sest sarnaste uuringutega¹¹⁵ aastatest 1976 ja 1977 oli samade diagnostiliste kriteeriumite järgi leitud ainult neli protsenti kõne arenguhäiretega lapsi ja see vastas ka selle ajani teadaolevatele kogemuslikele näitajatele Saksamaal. Mainzi tulemusi kontrolliti seepeale veel kord põhjalikult, kuid kõik jäi samaks: näitajad olid tubli kümne aastaga üle 20 protsendi suurenenud – tõeliselt ehmatav diagnoos.

Teised andmed toetasid seda tulemust. Nii oli kasvanud õpilaste arv kõnepuudega laste koolides Nordrhein-Westfalenis aastail 1986–1993 58 protsenti, Baierimaalt anti teada samas ajavahemikus 54-protsendisest kasvust. Uuringutega Neumünsteri linna lasteaedades (Schleswig-Holstein) diagnoositi 1994. aastal 25 protsendil lastest ravi vajavaid kõnehäireid.¹¹⁶ Inglise kõneterapeut Sally Ward tuvastas Manchesteris 21 protsenti kõnehäiretega lapsi¹¹⁷ ja leidis sarnaseid näitajaid suurlinnalaste juures anglosaksi töödest juba kaheksakümnendatest aastatest.¹¹⁸ Lõpliku kinnituse said Manfred Heinemanni järeldused 1996. aastal, kui Jörg Doleschal ja teised viisid läbi ulatusliku uuringu 1641 Bochumi lasteaialaptega – 25 protsendil ilmnisid artikulatsioonihäired ja 43 protsendil puudulik kõne mõistmine.¹¹⁹

Häiritud on lapse areng tervikuna

Vahepeal on tehtud palju teisi uuringuid. Kõnehajustustega Laste Selts Inglismaal teatas 1996. aastal, et juba iga kolmas laps ses riigis olevat “keeleliselt silmatorkavalt maha jäänud”.¹²⁰ 1998. aasta statistilised andmed Bulgaariast näitasid 21 kuni 27 protsendil eelkooliealistel lastel kõnehäireid.¹²¹ Saksa Logopeetide Liit tõdes 1998. aasta Augsburgi aastakongressil, mille teema oli “Laste kõne- ja rääkimishäired”, et 15 kuni 30 protsendil kõigist eelkooliealistest lastest olid kõneprobleemid.¹²² Sarnaste arvudega teadeteahel lähiajal ilmselt jätkub. Muuseas, on selgunud, et probleem ei ole seotud kindla sotsiaalse kihi või haridustasemega; see puudutas teadlaste lapsi täpselt samamoodi nagu abitöölise lapsi. Niisiis, põhjused peavad peituma palju sügavamal.

Kui järjekindlalt võivad kõnehäired lapse edasist arengut takistada, selgus niinimetatud *Follow-up*-uuringutest teise ja kolmanda klassi õpilastega (8 kuni 9-aastased), kelle esmane diagnoosimine ja sellele järgnev kõneteraapia oli toimunud juba nelja aasta eest: 52 protsenti kannatasid ikka veel kergete artikulatsioonihäirete all, 44 protsendi juures ilmnes mahajäämus keelelises arengus, 36 protsendil oli raskusi kirjutamisega, eelkõige õigekirjaga. Ka lühiajaline mälu oli halvemini välja arenenud ning lauseehitus ja teised keelestruktuurid tekitasid silmatorkavaid raskusi.¹²³

Probleemi sügavamaks mõistmiseks on tähtis teadlaste tähelepanek, et varases lapseas esinevad kõne arenguhäired harilikult mitte isoleeritult, vaid koos terve rea muude puudujääkidega, eelkõige mootorsete ja sensorsete võimete valdkonnas. Eelnev osutab sellele, et kõne omandamist tuleb vaadelda suuremas, ulatuslikumas kontekstis: tegu pole mitte mingi üksiku võime väljaarendamisega, vaid arenguprotsesside kogu spektriga, mis alles koosmõjus annavad lapsele võimaluse kõigi meeltega maailmas orienteeruda ja tegutseda. Sellest põhjalikumalt edaspidi.

Kaksteist minutit kõnet päevas

Aastatuhandeid ümbritses keel inimesi sama loomulikult nagu hingata õhk, lapsed kasvasid iseenesest sellesse sisse, kõnelema õppimine paistis olevat looduse and. Kui keegi oleks vanemaid õpetanud, et nad peaksid lapsega piisavalt rääkima, oleks seda naljaks peetud, nagu siis, kui kedagi oleks manitsetud hingama. Mis vanasti oli nii endastmõistetav, ei ole seda enam tänapäeval, ning polnud üldsegi nali, kui hiljuti otsustas üks Saksamaa juhtivatest haigekassadest anda vanematele välja raamatu “Räägi minuga!”, et ergutada neid oma lapsega rääkima!¹²⁴ Põhjus on päevselge: haigekassad ei jõuaks kinni maksta seda, kui lähiajal iga kolmas-neljas laps peaks külastama kõneravikooli, kõrvale on jäetud asjaolu, et ei ole piisavalt spetsialistegi, et sellise tormijooksuga toime tulla. Seetõttu on kõik uurijad ühel meelel: hädasti on vaja profülaktikat!

Lisaks peab aga tundma põhjusi ja need osutuvad mitmetahuliseks. Ajaleheintervjuus¹²⁵, samuti mainitud raamatu lisas rõhutasid foniaater Manfred Heinemann ja Wuppertali kõneravikooli juhataja Theo Borbonus, et kõne arenguhäirete kasv ei ole tingitud niivõrd meditsiinilistest teguritest, kuivõrd muutunud sotsiaalkultuurilistest tingimustest, milles tänapäeva lapsed üles kasvavad. Heinemanni järgi “on küll veidi kasvanud selgelt meditsiiniliste põhjustega kuulmishäired”, kuid arstid ja terapeudid näevad üksmeelselt peapõhjust suurenevas sõnatuses vanemate ja laste vahel.

Vanematel “on tänapäeval laste jaoks vähem aega: keskmiselt on emal päevas vaid umbes kaksteist minutit, et oma võsukesega tõeliselt juttu ajada”, teatab Borbonus ja lisab: “Suur tööpuudus, suurenenud konkurentsi- ja ratsionaliseerimissurve, valulised pöörded sotsiaaltagatiste süsteemis – kõik see muudab inimesed masendunumaks, sõnatumaks, külmemaks.” Ka Heinemanni arvates tuleneb õpetajate ja lapsevanemate ülekoormatus kiiretest ühiskondlikest muutustest, stressist ja lahutuskonfliktidest, mittetäielikest peredest ja töömuredest.

Telerivaatamine kahjustab kõne arengut

Ilmselt on aga kõige mõjuvam tegur telerivaatamine, mis neelab üha rohkem nii vanemate kui ka laste aega: otsene vaatamisaeg, mida tuleks eristada väga palju pikemast sisselülitatuse ajast, oli 1964. aastal Lääne-Saksamaal keskmiselt 70 minutit päevas, 1980. aastal oli see täiskasvanute puhul juba kaks tundi ja 1998. aastal tõusis täiskasvanute keskmine näitaja 201 minutini päevas.¹²⁶ See tähendab ligikaudu kolme ja poole tunni pikkust “eetrivaikust” vanemate ning lapse vahel.

Perekondlik vestlus muutub päris võimatuks, kui armsaid maimukesti “õnnistatakse” ka veel oma teleriga. Isolatsiooni tõugatud, suurendavad nad oma teletarbimist tunduvalt, seda tõendab statistika: ilma oma telerita kolme- kuni kolmeteistaastaste laste telerivaatamise aeg on püsinud Saksamaal aastaid napilt 100 minuti juures päevas, samal ajal lastel, kellel on oma teler, kasvab see pidevalt. 1999. aastal jõudis SFB (saatejaama *Freies Berlin*) noorsookaitsevolinik Inge Mohr tulemuseni: “Oma teleriga lapsed vaatavad seda rohkem kui kolm ja pool tundi päevas.”¹²⁷ (Õpetlik on seejuures tema märkus, et lapsed vaatavad kõige meelsamini täiskasvanutele mõeldud õhtuseid ja öiseid saateid!)

Eriti mõtlemapanev on, et 1998. aastal leiti juba kolme- kuni viieaastaste väikelaste hulgast 10,3 protsenti neid, kes vaatavad kaks kuni neli tundi päevas telerit, ning 2,4 protsenti neid, kes vaatavad neli kuni kuus või enam tundi.¹²⁸ Heinemann märgib selle kohta: “Just need lapsed vaatavad aga meie kogemuste kohaselt lisaks videofilme ja mängivad arvutimänge.”¹²⁹ Ja kes siis muutuvad keele- võõraks ning keda tuleb ravida kõneravikliinikus – see tuleks juurde lisada.

Kuid mitte ainult vaikimisi möödasaadetud aeg teleri ees ei mõju laste kõne arengule halvasti. Heinemann kritiseerib, et ka televisioon kui selline avaldab äärmiselt ebasoodsat mõju “visuaalse informatsiooni ülehindamise” tõttu. “Isegi lastesaated,” hoiatab ta, “on

tihti täiesti kaugel reaalsusest ja nii-öelda kiire montaaž ei võimalda lapsel tegevust piisavalt jälgida. Saated järgivad tihti stereotüüpseid eeskujusid, nii et oma fantaasiat ja loovust ei ergutata. Lisaks on tihti ülekaalus märulifilmid ja vägivalda kujutamine, eriti eratelekanalitel.” Niisama kasin on siis ka laste kõne eakaaslastega mängimisel: see piirdub koomiksilaadsete hüüatuste, seoseta lausefragmentide ja kummaliste müraimitatsioonidega, mida saadavad masinlikult tõmblevad liigutused.

Kuid ekraan pärsib mitte ainult keele- ja kõnevõime arengut. See takistab ka spontaanset, loovat mängu ja loomulikku liikumist ning nõnda jäetakse lapsed ilma ergutusest ja impulssidest, mida nad vajavad hädasti oma jäme- ning peenmotoorika, samuti meeleeelundite väljaarendamiseks. Kui jäävad ära vaheldusrikkad ja mitmekesised ümbritseva maailma ergutused, siis võib aju areng kahjustuda, hoiatab Borbonus; loovuse, fantaasia ja intelligentse valdkonnas pole edasiminekut. Pikaajalise pedagoogilise praktika põhjal leidis ta, et lastel on tänapäeval primaarkogemuste puudujäägi tõttu üha rohkem häiritud soojus- ja tasakaalumeele, haistmis- ja maitsmismeale, kompimis- ja liikumismeale areng. Sobivate mänguväljakute ja stimuleeriva ümbruse puudumine suurlinnas süvendab vajakajäämisi veelgi. Borbonus nõuab seetõttu lastele arendavat kasvukeskkonda. “Inimlik soojus, mängimine ja liikumine on hädatarvilikud,” kõlab tema kokkuvõte.

Vale mõtteviisi saatuslikud tagajärjed

Ilmselgelt ulatuvad probleemi juured sügavale meie aja levinud harjumustesse ja elutingimustesse – liiga sügavale, et võiks rääkida isoleeritud haigusnähust. Keelelised arenguhäired on ainult jäämäe tipp, mis hakkab ohustama kogu meie kultuuri ja tsivilisatsiooni. Siiski pole alust võitlusest loobumiseks, sest oleme need vead ise

põhjustanud ning meist oleneb toimunud väärenngu korrigeerimine.

Selleks on vaja mitmekülgeid püüdlusi. Ometigi on väljavaade eduks väike, kui ei õnnestu meis endis, meie mõtteharjumustes muuta midagi olulist. Siia kuulub eelkõige harjumus käsitada kõike, mis on seotud rääkimise ja kuulmisega, puht tehnilise saatja ja vastuvõtja, *input*- ja *output*-mudeliga, nagu oleks tegemist info vahetamisega kahe arvuti vahel.

Selline käsitlus oli ja on teaduses laialt levinud ning see pole tagasi kohkunud isegi mitte väikelaste kõnelemaõppimise kompleksse protsessi ees. Kuigi seitsmekümnendatel ja kaheksakümnendatel aastatel tõestati mitmeti¹³⁰, et lapsed ei õpi rääkimist mitte passiivse kuulamise, vaid interaktsiooni teel, jäid paljud uurijad kindlaks sellele, et lapse keeleomandamine sõltub üksnes õigest "sisestamisest" keskkonna vahendusel. See ei saavat aga kuskil parem olla kui raadios ja televisioonis, sest vaevalt küüniks ükski täiskasvanu perfektse kõneni paremini kui koolitatud diktor, rääkimata juba pakutavate piltide rohkusest. Televisioon kui kõnelev pildiraamat olevat seega ideaalne õppevahend väikelastele ja mitte kuskil ei edendataks nende kõnet paremini kui seal.¹³¹

Selles, kui groteskselt tegelikkusekauge see käsitlus on, võis avalikkus veenduda siis, kui inglise kõneterapeut Sally Ward esitas 1996. aastal ajakirjandusele oma kümneaastase uuringuteseria tulemused. Ta oli kindlaks teinud, et 20 protsendil uuritavatest lastest ilmnes juba üheksa kuu vanuselt kehalise arengu mahajäämus, kui vanemad olid kasutanud lapsehoidjana telerit.¹³² Kui televisiooniga jätkati, oli enamikul lastest kolmeaastaselt juba aastane arengu mahajäämus. Nad rääkisid niisiis kaheaastaste tasemel, seega oli kogu nende edasine areng ohustatud. Kui aga vanemad näitasid üles arusaamist ja lülitasid teleri välja ning eelistasid lapsega otsest keelelist kontakti, siis oli võimalik üheksakuust beebit vaid nelja kuuga jälle normaalsele arengutasemele aidata – mitte millegi muu kui sõnade, oma vanemate elavalt räägitud sõnadega!

1990. aastal pidasid mõned teadlased vaid “julmaks mõtteeksperimendiks”¹³³, kui tahetaks lasta lastel esimestel aastatel keelt ainult elektroonilise meedia kaudu kuulda, et välja selgitada, kas nad õpivad seeläbi kõnelema. Mõtteeksperimendist on vahepeal saanud julm reaalsus ja see õpetab meile, et valjuhääldist tulev kõne ei saavuta seda, mis täiskasvanu kõne vahetus suhtlemises lapsega. Isegi kui kõlaksid needsamad sõnad – valjuhääldist tulevana heidavad nad lapse arengus tagasi ja takistavad kõnelemiseks vajalike ajustruktuuride väljaarenemist, ema suust mõjuvad need nii ülesehitavalt ja edendavalt, et isegi tekkinud vajakajäämisi saab veel tasa teha.

Niisiis peavad uurijad endale esitama küsimuse: mis eristab valjuhääldist kostvat kõnet ehtsast kõnest? Füüsikaliselt ei ole ju kuuldavasti mingit erinevust. Kuidas on siis võimalik, et tehniliselt tekitatu lammutab lapse ajufunktsioone, samal ajal, kui originaal ehitab neid üles?

Keel ei ole takso

Keeleteadus on harjunud inimkeeles nägema vaid transpordivahendit, millega info jõuab “saatjalt” “vastuvõtjale”. Sel 19. sajandil tekkinud käsitlusel on aga tõsine tagajärg: kui küsimus on ainult sisus, mida tuleb transportida, siis ei lisandu öeldavale sõnale mingit oma, erilist tähendust ning info võiks eesmärgile jõuda ka teiste vahendite abil, nagu näiteks kiri, märk, pilt, viibe. Milline meedium valitakse, see on info jaoks niisama ükskõik nagu sõitjale taksomark sihtkohta jõudmiseks – on see Daimler, Volvo või Ford.

Ent lapsele, kes peab end alles keelemaailma sisse töötama, pole meediumi-küsimus sugugi ükspuha. Sest ainult talle öeldud sõna kaudu võib ta saavutada inimeseks olemise ja nimelt kõige fundamentaalsemas mõttes. Seejuures ei ole küsimus mitte esmajoones info edastamises, vaid hoopis teises, palju olulisemas tegevuses.

Enne kui väikelaps suudab kas või ühtainukest lauset formuleerida, peab ta selgeks saama üle saja kõneprotsessis osaleva lihase perfektse valitsemise ja koordineerimise. See on äärmiselt keerukas ülesanne, mille raskusastmeni ei küüni ükski teine liigutus, mida inimene muidu omandab.¹³⁴ Ja see protsess omakorda on vaid osa lapse aastatepikkusest heitlusest, et saavutada oma keha valitsemist. Uskumatu energiaga treenib ta esimesest elupäevast peale keha erinevaid liikumiskomplekse ja nende koosmängu, alates silma- ja käefunktsioonist ning püstitõusmisest, seismisest ja kõndimisest kuni käte ja sõrmede peenmotoorikani välja. Selle, kogu keha muskulatuuri kallal töötava “liikumisinimese” tegevusest võrsub kõnehäälkute moodustamine nagu küps vili.

Kui tihedalt on kõnemotoorika esimestel eluaastatel seotud üldise kehamotoorikaga, selgus näiteks Massingeri ja Nickischi 1996. aasta uuringust, mille nad viisid läbi eelkooliealiste kõnehäiretega lastega. 70 protsendil lastest olid ka motoorsed häired, nii peen- kui ka jämemotoorikas.¹³⁵ Varasemate uuringute vastav näitaja oli 60 kuni 70 protsenti. Isegi silmaliigutustest võib välja lugeda kõnearenguhäireid.¹³⁶

Kui aga liikumisvõimed pole piisavalt välja arendatud, siis tuleb arvestada ka tajumisvõimete puudujääkidega. Tõestatud on seda nägemistaju osas (häired 85 protsendil lastest)¹³⁷ ja eelkõige kompimismeele osas: kolme- kuni kuueaastastel kõnetervetel lastel oli Kiese-Himmeli testide järgi ülioluliselt parem kompimis- ja puudutamistaju kui sama vanadel kõnehälvetega lastel.¹³⁸ Viimased olid järeluuringutel teises klassis ikka veel hädas komplekssete kompimistajudega. Kompimismeele täielik väljaarendamine tundub seega olevat lapsele hädavajalik eeltingimus kõne omandamiseks.¹⁴⁰

Kõne on liikumiskunst

Niisama vähe kui on võimalik mõista kontserdi olemust helisageduste analüüsiga, sama vähe ammendub kõne häälelainete tekitamise ja informatsiooni ülekandmisega. Keelehäälikuid ei loo mitte vibreeriv häälepael, vaid liikumiskunstnik, kes on suurima pingutusega “häälestanud” oma kehainstrumenti, kuni see on võimeline, näiliselt vaevata, hingeõhust välja meelitama lugematuid keelekõlaid ja -nüansse.

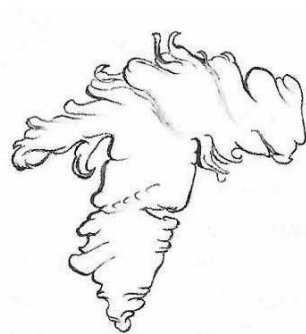
Kui saaksime seda teadvustamata jäävat tegevust jälgida, avastaksime, et see loob lakkamatult *plastilisi vorme*, nii nagu skulptor, kes töötleb puud või kivi, siin on aga tegu pehme, liikuva lihaskonnaga, millest moodustatakse vorme ikka ja uuesti. Häälikute moodustamiseks ei piisa nimelt sugugi sellest, et väljahingatav õhuvool läbi kõrisõlme saadetakse ja helisevana suust välja lastakse. Vastupidi, õhuvool peab hingetoru, neelu ja suu kaudu väljumisel läbima reljeefselt vormitud õõnt, midagi jõesängisarnast. Suulae, kurgunibu, keele, lõua ja huulte muskulatuur muudab välkkiirelt õõne kuju, vastavalt sellele, milline häälik peab tekkima. Kui õhuvool üle huulte libiseb, siis see mitte üksnes ei helise, vaid kannab endas läbitud “jõesängi” eri kuju tõttu erinevat vormitendentsi, mis avaldub suu ees olevas välisõhus. Sisemised lihasereljeefid muutuvad välisteks plastilisteks õhuvormideks.

Rudolf Steiner osutas 1924. aastal esimesena kõne tekitatud nähtamatutele õhuvormidele.¹⁴¹ Tema kõrvalmärkusest, et kindlasti on võimalik neid sobivate vahendite abil nähtavaks muuta, haaras 1962. aastal kinni Dresdeni kooliõpetaja Johanna Zinke. Aastakümneid kestnud uuringutega suutis ta tõestada, et iga häälik tekitab tõe-poolest suu ees oma, iseloomuliku õhuvormi, mis seaduspäraselt kordub. Et üksikuid vorme nähtavaks muuta ja fotograafiliselt jäädvustada, kasutas Zinke kõigepealt loomulikku kondensatsiooni külmumispunkti madalamal temperatuuril. Palju sobivamaks osutus aga meetod, mille puhul hingati enne rääkimist sisse veidi siga-

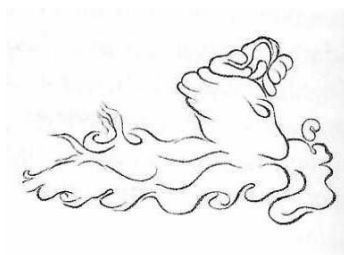
retisuitsu, nii et hääliku väljaütlemlisel tekkiv õhuvorm on täis suitsuosakesi ja muutub nii ka toatemperatuuril hõlpsasti nähtavaks. Edasiste visualiseerimisvahenditena tulevad arvesse ülesvõtted Toepleri õhuvoolu fotografeerimise tehnika abil (nn *schlieren-fotograafia*) ja *interferomeetriga*. (Esimesel fotol kasutati *schlieren*-seadet, järgmistel pildidel sigaretisuitsu. Need näitavad õhuvormi moodustumise haripunkti.)

Vokaali A õhuvorm, mis on nähtavaks muudetud Toepleri schlieren-pildistamiseseadmega (foto: J. Zinke).

Konsonandi T õhuvorm, mis on nähtavaks muudetud enne sissehingatud sigaretisuitsuga (foto ja joonistus: J. Zinke).

Poolvokaali W õhuvorm (suits). (Foto ja joonistus: J. Zinke).

Silbi BA õhuvorm (suits). (Foto: J. Zinke).

Ent täielik pilt toimuva kohta avanes alles siis, kui “hääliku õhuvorme” (nagu Zinke neid nimetas) jäädvustati kiirkaameraga. Nii oli võimalik jälgida, kuidas iga vorm sekundi murdosade jooksul kõige väiksematest algmetest moodustub, kõrgpunkti saavutab ja siis jälle kaob, iga kord erineva tempo ja äravahetamatu liigutusega. Iga häälik näitab end seal voolava skulptuurina.¹⁴²

Kõne on niisiis kõigepealt vormi loov liikumisprotsess. Moodustatakse dünaamilisi kujutisi, mis osalt hõljuvad veel sekundeid õhus

ka siis, kui juurdekuuluvad häälelained on ammu vaibunud. Samal ajal aga sooritab rääkija kogu keha iga hääliku juures kindlaid, palja silmaga nähtamatuid liigutusi. Need tõi päevavalgele veel noor teadus kineesika, kui rääkivaid inimesi filmiti kiirkaameraga (30 ja 48 pilti sekundis) ning uuriti siis üksikpilte mikroanalüüsi abil. Selgus, et need peened liigutused toimuvad täpselt sünkroonis rääkimisega ja haaravad kogu keha lihaskonda, pealaest jalatallani.¹⁴³

Kuulaja tantsib häälikuid kaasa

Suure üllatusega pidi kineesika konstateerima, et kuulaja vastab tajutud kõnele just nendesamade peente liigutustega, mida alateadlikult sooritas rääkijagi. Kuulaja teeb neid samuti pealaest jalatallani, minimaalse ajalise viivitusega, 40–50 millisekundit hiljem, nii et teadlik reaktsioon on välistatud. Fenomeni avastaja Condon kirjeldab seda rääkimis- ja kuulmisliigutuste hämmastavat sünkroonsust sõnadega: “Piltlikult vaadatuna kogu kuulaja keha nagu saadaks tantsides täpselt ja voolavalt räägitavat kõnet.”¹⁴⁴

Isegi kui füüsiliselt ei saa luua mingit sidet protsesside vahele, on siiski nii, nagu liiguksid rääkija ja kuulaja ühises rütmilise liikumise meediumis. Ja nagu näitasid korduvad katsed, kehtib see tähelepanek üksnes kõnehäälikute, mitte mürahelide või seoseta vokaalide kohta. Kõneldav keel seevastu võib olla suvaline: Condon avastas, et kahe päeva vanune imik USA-s reageerib hiina keelele sama hästi kui Ameerika inglise keelele, täpselt vastavate mikroliigutustega.¹⁴⁵

Siit nähtub, et kuuldud keel hõlmab kõigepealt alateadvuslikku “liikumisinimest”. Nagu tantsija, asetub ta kogu kehaga elavalt voolavasse, plastilisse keele liikumisse ja seda vahetult, eelnevalt heli teadlikult registreerimata, läbi elamata ja töötlemata. 0,04 sekundi jooksul pole aega arutluseks ega kindlasti mitte hingeliseks läbielamiseks.

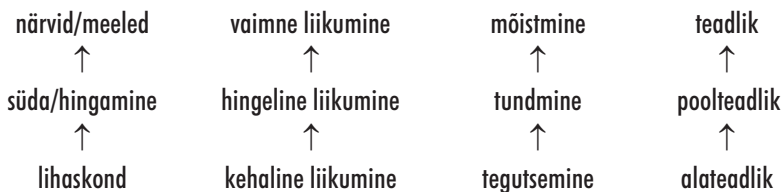

Keel kõlab läbi kogu inimese

Siin asume keele kõige sügavamas, elementaarsemas kihis, seal, kus see on puhas liikumine. Liikumisest tuleb kõik, mis moodustab keele. See ei suuda oma olemuselt teisiti, kui lahustada isegi sõnade nurk või kant jäikust ja liikumatust lihaste liigutuste ja hääliku õhuvormide voolavasse protsessi, mis K juurest A juurde, N juurde ja T juurde pidevalt muutudes edasi liigub. See kõnelejast lähtuv liikumine läheb kuulaja lihastesse ja liikmetesse, nii et needki on haaratud samast protsessist. Sõna otseses mõttes kuuleb kogu inimene. Ka kõrisõlm räägib ja laulab lakkamatult kaasa seda, mida teine räägib ja laulab.

See on aga alles esimene samm kuulmisprotsessis. Järgmise sammuga tõuseb liikumine pelgast lihastegevusest südame ja kopsu rütmilisse süsteemi. Seal kutsub see esile loomulike rütmide pingestumist ja lõdvenemist, kiirenemist ja aeglustumist, mida iga jutustaja võib oma kuulajate juures jälgida, ning need peened erinevused vallutavad nüüd ka hinge ja neid aistitakse elavalt. Kehaline liikumine muundub hingeliseks liikumiseks. Alateadvuse alast, mis on sügava une taoline, tõuseme unelev-poolteadlike tunnete alasse.

Alles kolmanda sammuga jõuab liikumine pea närvi-meele-keskusesse, kus see aga taas muundub – vaimseks liikumiseks, mis tõuseb mõiste või ettekujutusena ärkvel teadvusse. Mõistelistel tasandil näib sõna kant millegi kindlana, tardununa, seevastu kehas toimivas häälikumoodustamises oli see veel puhas liikumine ja hingelisel tasandil liigutav tundmus. Niisiis kõlab keel läbi kogu inimese ja suunaga alt üles, mitte vastupidi:

Kõne omandamine ja aju kujunemine

Need kuulmise astmed märgivad ühtlasi teekonda, mida keelt omandav laps peab üldiselt läbima. Ka siis ei tule lähtekohta otsida mitte kainelt registreerivas mõistuses, vaid keha täiesti alateadlikus, innukas liikumistegevuses. Keha liigutused kuulamisel on aga samaaegsed rääkija kõneliigutustega ja seega peame korrigeerima levinud ettekujutust lapse järeleaimamisest: tegu pole mitte *järeleaimamisega*, vaid *kaasaaimamisega*, kui nii võib öelda.

Eelkirjeldatud juhtum Ameerika vastsündinuga, kelle kehaliigutused hiina keele häälikutega samamoodi kaasa võnkusid nagu inglise keele omadega, selgitab kujukalt tegelikult toimuvat. Laps ei püsi liikumatult ega kikita kõrvu saabuvate häälikute peale, et siis püüda neid oma liigutustega korrata. Vastupidi, laps asetub esimesest hetkest peale kogu kehaga häälikute moodustamise liikumisse sisse, ta “tantsib” täiskasvanu kõnevooluga kaasa, ta teeb seda täiesti täpselt ja seaduspäraselt, ilma midagi enda poolt lisamata. Condon on seda täpselt väljendanud oma uurimusaruande pealkirjas: “*Neonate Movement is Synchronized with Adult Speech*” (“Vastsündinud liigutavad sünkroonis täiskasvanute kõnega”). Sel pole veel mingit pistmist tundmise või mõtlemisega, vaid see on puhas tegevus, vormeloov liikumine. Ja sellest liikumisest vormib laps välja oma kõne.

Selles protsessis peitub aga ka sügav müsteerium, mida me peaksime üha rohkem teadvustama, kui tahame laste kõne arengut õigel viisil edendada. Nimelt, häälikute vormimist õppides kujundab laps ühtlasi välja aju ning aju saavutab alles seeläbi lõpliku küpsuse. Siin pannakse alus kogu hilisemale intelligentsusele ja täiskasvanul on seejuures otsustav osa. Kas me seda teame või mitte, aga me mõjume öeldud sõnadega lapse füüsilisele ning mõjutame sellega ka tema hilisema elu hingelisi ja vaimseid arenguvõimalusi. Kes teadvustab seda tohutut vastutust, kui ta lapsega räägib?

Valjuhääldi puudujääd

Ükski valjuhääldi ei saa seda vastutust enda peale võtta. Üleüldse osutub valjuhääldi lootusetult puudulikuks, arvestades ülesannet, millega on varajases lapseas tegu. Valjuhääldihelides puudub just see otsustav, millest kõne areng sõltub: inimene oma rääkimiskavatsusega. Sellel rääkimiskavatsusel on jõud vormida lihaskonda keha teadvustamata sügavustes ja lasta seeläbi tekkida häälikutel, mis voolivad soojast ja niiskest hingedõhust kujutisi ümbritsevasse õhku. Kujundav tahe tegutseb ja see äratav ka lapses tahte häälikuid moodustada, sest üksnes tahe sütitab tahet, ainult vahetult kohalolev Mina äratav lapse Mina ja viib ta selleni, et haarata aktiivselt kõneelundid ning arendada need välja kuni täieliku funktsioneerimisvalmiduseni. See, mida keeleteadus tähistab kuiva sõnaga “interaktsioon”, osutub kahe Mina, kahe tahte vaheliseks vaimseks protsessiks; see osutub jõuks, mis mõjub vaimsest kuni füüsiliste protsessideni nii täiskasvanu kui ka lapse juures.

See mõõde puudub valjuhääldil täielikult, see ei suuda moodustada hääliku õhuvorme. Valjuhääldi toodab vaid helilaineid, pappmembraani mehaanilisi võnkumisi, mis ei pöördu kellegi poole ega oota kelleltki vastust. Lapsed reageerivad küll ka sellistele helidele keha mikroliigutustega, nende häälikumoodustamistahet aga ei ergutata ning seega ei toimu märkimisväärset kõne arengut, nagu on selgitanud Sally Wardi uuringud. Valjuhääldi on ja jääb autistiks, mis ei anna lapse arengule midagi.

Keele musikaalsus – laste eluelement

Keel elab ühesolemisest. Kinesika on välja selgitanud, et nüpea, kui keegi räägib ja teine kuulab, sisenevad mõlemad, rääkija ja kuulaja ühisesse liikumise ja voolavate kujundite sfääri, mille vormeloov element neid endaga ja endasse haarab.¹⁴⁶ Kuid see ühine sfäär hõlmab

mitte ainult sõna kui sellist, vaid ka kõike seda, mida võib nimetada keele musikaalsuseks. Lause meloodia ja rõhk, kõlavärv ja intonatsioon, rütmilised struktuurid, helikõrgus ja häälevarjund, vali ja vaikne, kiire ja aeglane – kõik need on keele elemendid, mis mõjuvad väiksele lapsele palju sügavamalt kui räägitava sisu.

Igal pool, kus laulmine ja mängimine, rääkimine ja liikumine ühinevad tervikuks, tunnevad lapsed end omas elemendis olevat ja tahavad, et laule, riime, värse ja ringmänge üha uuesti korrataks. Neile pole oluline mitte mõisteline sisu, mille edasiandmiseks piisaks vähestest sõnadest, vaid ajavoolus toimiv, vormiv ja kujundav sõnamuusika jõud, mille rütmis nad oma organismi kujundavad. Nagu söömine ja joomine peavad rütmiliselt korduma, et ihu toita, nii elab ka lapse “keele-ihu” rütmilisest kordusest. Lapsed leiutavad koguni ise mitmesuguseid häälikukompositsioone, kus ei ela muud kui vaid keelemuusika ja rütmirõõm. Näiteks järgmise liisusalmi puhul on see kõige puhtamal kujul olemas:

Enne denne dubbe denne
Dubbe denne dalia
Ebbe bebbe bembio
Bio bio buff!

Olles vaba mõistelise info koormast, saab nende salvide kõlalummas unelda, olla meeldivalt kantud iga sõna ühtlasest rütmist, kuni lõpus tuleb äkiline ärkamine: leitud on see üks, kes peab otsima või püüdma.

Kes tahab laste heaks midagi teha, peaks neid teadlikult ergutama sellistele keele- ja liikumismängudele, mis vanasti olid nii enesestmõistetavad. Ka lasteraamatuid valides ei peaks teksti väärtust mõõtma mitte nii väga mõttelis-mõistelise kvaliteediga, vaid keele muusikalise-rütmilise kvaliteediga, sõnade pildijõu, lausete kunstipärase ülesehitusega. Nimelt see on tegelik toit, millega lapsed end kosutavad. Võib-olla peaks ise jälle veidi lapseks muutuma,

et vaimustuda luuleliselt vormitud keele muusikalisest kvaliteedist ja kogeda selle tervistavat, ülesehitavat jõudu omal nahal. Siis tuntakse, mida tähendab viibida loovate ja vormivate elujõudude vallas, kus laps kogu olemusega eluneb.

Sõnapildid kui hingekujundav jõud

Need elujõud aga järgivad igasuguse arengu ürgset seadust ja muunduvad millekski kõrgemaks. Niipea kui nende töö keha füüsilisel ülesehitamisel on tehtud ja kõige tähtsamad funktsioonid välja arenatud, nõrgeneb keele lausa maagiline mõju lapse kehale aegamööda. Selle asemel mõjub keel nüüd vormivalt ja kujundavalt fantaasiale ja sisemisele kujutlusjõule. Nii nagu üksik häälik annab end isetult sõna käsutusse ja ise kaob teataval määral selle taha, nii taandub alates kolmandast-neljandast eluaastast ka hääliku kujundav jõud. Esile tõuseb *pildi* hingeline kogemine ning pilt võlutakse välja sõna häälikühendist. Selle jõud jääb küll tagaplaanil edaspidigi aktiivseks, millest annab tunnistust laste koolieani püsiv rõõm rütmidest ja häälikumängudest, keelekõlast ja sõnamuusikast, kuid üha rohkem esiplaanile astub pilt, mida elatakse läbi häälikukompositsiooni juures. See pilt on laste jaoks seda ilmekam, mida vahetumalt see tuleneb pilti maalivatest häälikutest. Kaks näidet peaksid seda selgitama.

Muinasjutus “Bremeni linna moosekandid” kõnetab eesel ärajooksnud koera sõnadega: “Mis sa ähid seal niimoodi, Krauhkam?” Isegi kui lapsed ei ole veel kunagi varem sõna ähkima kuulnud, tajuvad nad häälikupildist seda vahetult ja näevad sisemises kujutluses enda ees rippuva keelega, õhku lõõtsutavat koera. Ka teravad hambad, mis sealjuures paljastuvad, muutuvad reaalseks pildiks sõnas Krauhkam, mis teeb looma terava haugatuse kõige paremini kuuldavaks. Siin joonistavad häälikud lapse hinge täiesti konkreetseid, peaaegu meeleliselt tajutavaid pilte. Ja nii rikas, kui on mee-

line tegelikkus, sama rikkad on ka keele võimalused nimetada iga asja ja olevust oma nimega. Nii räägib eesel haledalt piidleva kassiga hoopis teisiti kui koeraga. Ta tervitab teda sõnadega: “Millele sina jalgu jäid, vana Habemepuhastaja?” Kas saab kassi nautlev-elegantset käitumismaneeri, kui ta end sametpehmete käppadega ja keelega lakkudes üle habemekarvade silub, tabavamalt iseloomustada kui huulte ja hammastega puänteeritud konsonantidereaga habemepuhastaja (saksa keeles *Bartputzer*)? Häälikutest kasvab välja pilt, mis lapsi nii vaimustab.

Täiskasvanul on aga ülimalt tähtis teada, et sel pildil on hoopis teine kvaliteet kui telepildil. Üks paisatakse väljastpoolt valmis-pildina võrkkestale, teise aga vormib laps omaenda hinge piltloovatest jõududest ning see on aktiivne loominguline saavutus. Tehniliselt tekitatud, vägisi pealesunnitud pilt halvab lapse sisemise pilte-loova jõu ja seega ka tema vaimse-hingelise arengu olulise osa, sest ainult intensiivsest omaaktiivsusest tekivad püsivad võimed.

Uus “alatoon” sõnades

Niisama tähtis, kui oli kehaelundite väljaarendamine keele abil esimestel eluaastatel, on ka hingeliste elundite, fantaasia ja kujutlusvõime väljaarendamine tulevaseks eluks. Kuid selleks leiavad lapsed vaevalt sobivat keskkonda, sest tänapäeval levinud keelekasutus on muutunud ülimalt abstraktseks, ilma et me seda endale teadvustaksime. Seepärast tähendab laste tervele arengule palju, kui täiskasvanu püüab kõnelda piltlikult ja konkreetset. Ta saab end ise selles osas kasvatada: kuulata aeg-ajalt pilte, mis igas sõnas märkamata jäänuna uinuvad.¹⁴⁷

Tihti on tarvis ainult väikest teadvusenõksatust, et pilte märgata, ja korraga saadakse aru, et sõnas kangekaelne on mõeldud kanget kaela. Paljud pildid, tōsi küll, on juba nii tuhmunud, et neid ei ole hoolimata kõigist pingutustest enam kuulda. Sel juhul on abiks

etümoloogiline sõnaraamat, mis juhatab kätte sõna päritolu ja algse tähenduse, ning seda tasub aeg-ajalt lehitseda. Kes oskaks näiteks öelda, milline pilt peitub sõnas truudus? Keeleteadus õpetab meile, et truudus tuleneb saksakeelsest sõnast *Treue* ja see omakorda ulatub tagasi vana indoeuroopa sõnani, millega tähistati tamme *lülipuitu*! Siis ei ole vaja enam mingit õpetatud definitsiooni mõistmaks, mis on truudus.

Mõnikord muidugi annavad isegi etümoloogilised sõnaraamatud parajaid pähkleid pureda. Kui täiskasvanu teeb aeg-ajalt selliseid retki läbi sõna ajaloo ja hakkab konkreetset kuulama, siis muutub varsti ka tema kõne konkreetsemaks, julgemaks, piltidest küllastunumaks ja mida rohkem ta sõnade elumahla “maitseb”, seda toitvamaks muutub tema keel lapse hingele. Väliselt ei pea sõnade juures üldse midagi muutuma; siiski võbeleb neis, nagu Rudolf Steiner seda nimetas, mingi “alatoon”, mis läheb vahetult südamesse ja loob uue ühesolemise.

Hoopis teistsuguseks muutub suhe keelde, kui algab puberteet. Nooruk nopib keelest välja mõistelised struktuurid, loogikaseadused, millega ta hakkab virtuoosselt žongleerima. Ta jätab kasutusel oleva keele täielikult selja taha ja tõuseb puhta mõtlemise sfääri, sinna, kus matemaatikud kõigis keeltes ja maades jõuavad samade, vaidlustamatute tulemusteni. See aga on uus teema, mida me siin ei käsitle.¹⁴⁸

Alguses oli sõna

Eelnev vaatlus on näidanud, milline aimamatu tähtsus on loovalt mõjuval sõnal kasvavale inimesele kogu eluks. See vormib plastiliselt väikelapse elundeid, annab hingelistele jõududele vormi ja elu, vabastab nooruki vaimu. Ilma sõnata ei küüniks inimene inimeseks olemiseni, kujunemine ega areng poleks võimalikud. “Alguses oli

Sõna” – selle vana piiblisõna sügavat tõde õpime uuesti mõistma nüüd, keelekatastroofiga silmitsi olles.

Mitte juhuslikult ei ulatu saksakeelsed sõnad *sõna* ja *saama* (*Wort* ja *werden*) ajalooliselt peaaegu sama kõlaga juureni. Sest loovas sõnas peitub alati saamise ja kujunemise jõud: selle, mis mõtete ja tunnetena rääkijas elab, pöörab keel väliselt kuuldavateks helideks, mis õhu kaudu kuulajani jõuavad. Kuulajas omakorda pöörduvad akustilised helifenomenid sisemiseks mõistete ja tundmuste tajuks. Sõna pöörab ülemeelelise meeleliseks ja meelelise ülemeeleliseks.

Keele ürgjõud aga ei toimi masinate kaudu, vaid vajab inimest, kes teeb iseennast sõna meediumiks. Alles siis suudab see juhtida lapse Mina ülemeelelisest maailmast alla meelegaailma, alles siis suudab see vabastada meelegaailmast ülemeelelised jõud, mida laps vajab, et hinge ja vaimu kehaga siduda.

Täiskasvanul on võimalus astuda loova, vormiva ja kujundava Sõna teenistusse, ent ta peab endale ikka jälle ütlema: mina olen küll see, kes kõneleb ja ilma minuta see Sõna ei mõju, aga selle jõud ei pärine minult. Mind ennast on Sõna inimeseks teinud ja mina annan tema jõu edasi lapsele, kes tahab saada inimeseks.

Märkused

Lihtsustamise huvides piirduvad kirjandusviited autori nime ja ilmumisaastaga. Täpsemad bibliograafilised andmed võib leida kirjanduse loetelus.

- 1 Institut für Pädagogik, Sinnes- und Medienökologie, Libanonstr. 3, Stuttgart D-70184, e-mail: info@ipsum-institut.de
- 2 *Der Spiegel*, 51/1994, lk 97.
- 3 Buzzell 1998, lk 52.
- 4 Inglise keeleruumis on Buzzelli raamat (1998) selle lünga vähemalt osaliselt täitnud.
- 5 Zajonc 1994, lk 13 jj.
- 6 Grüsser, Grüsser-Cornehls 1997, lk 278 jj.
- 7 Yarbus 1967, lk 180.
- 8 Grüsser, Grüsser-Cornehls 1987, lk 252.
- 9 Yarbus 1967, VII ptk, lk 171 jj.
- 10 Zangemeister jt 1995.
- 11 Limann 1976, lk 106.
- 12 Siin kirjeldatud elektrooniliselt loodud piltide silmi halvav mõju kehtib eelkõige elektronkiiretoruga tavaekraani puhul, samuti arvutiekraani puhul, kui seda kasutatakse videote vaatamiseks. Pildi sageduse tõstmine näiteks 100 hertsile ei muuda põhimõtteliselt midagi. Teksti ja joonistega töötamisel ei tohiks probleem olla siiski nii terav, kuna tegu on väheliikuvate piltidega. Kogemus on näidanud, et vedelkristallidega või sarnasel printsiiбил töötava lameekraani (LCD) silmi kahjustav mõju on tavaekraaniga võrreldes tunduvalt väiksem, sest iga üksik vedelkristall säilitab oma valgustugevuse ühtlaselt senikaua, kuni pilt või selle osa ei muutu. Kuidas käituvad aga silmad lameekraani, samuti kinofilmide puhul, mis erinevalt televisioonist saadab ekraanile terveid pilte, mille vahel on tumedad pausid, seda pole minu teada veel uuritud.

- 13 Crown jt, lk 20 ja tahvel 3. Autorid võrdlesid sakaadide sagedust teleri vaatamisel ja ajalehe lugemisel (mis pole loomulik ümbruse silmitsemine), kuid jõudsid ka siis sarnasele tulemusele: 20 sekundis 5–7 sakaadi teleri vaatamisel ja 40–55 sakaadi lugemisel. Seega ligi 90 protsenti vähem sakaade ekraani ees.
- 14 Buzzell 1998, lk 81.
- 15 Buzzelli (1998, lk 95) ja Crowni (1979) järgi istusid katseisikud selliselt, et ekraan võttis enda alla 11,4 kraadi nende horisontaalsest vaateväljast (lk 13), mis on ligi 94-protsendine ahenemine.
- 16 Krugman 1970.
- 17 Scheurle 1998, lk 114.
- 18 Teleri vaatamise ja transiseisundi sarnasusele viitasid EEG põhjal Austraalia uurijad F. ja M. Emery juba 1976. aastal (Emery 1976). Võrdluseks sellel põhjalik ettekanne Manderilt 1978, lk 196 jj.
- 19 Mulholland 1969. Vrd lisaks Scheurle 1998, lk 121 jj.
- 20 Teleri vaatamist võib seetõttu Kubey ja Csikszentmihalyi (1990) järgi mõista ka päevaunenägude erijuhuna (Day Dreaming). Muutused EEG-s on igatahes täiesti sarnased (lk 101).
- 21 Scheurle 1998, lk 162. Teleri vaatamist ja hüpnoosi võrdlevat kirjandust võib leida Kubey, Csikszentmihalyi 1990, lk 102.
- 22 Klesgesetal 1993, lk 281–286.
- 23 Bodanis 1997, lk 107.
- 24 Buzzell 1998, lk 85.
- 25 Neverla (1992) uuringud näitavad, et telefilmides vahetuvad kaadrid valdavalt 6–8 sekundi järel, uudistesaadetes 2–5 sekundi järel, videoklippides keskeltläbi 2,2 sekundi järel. (lk 69 jj). Buddemeieri (1993) andmetel vahetuvad uudistesaadetes kaadrid 2 ja maksimaalselt 8 sekundi järel, seega keskmiselt 4,3 sekundi järel.
- 26 Duke-Eider (1973) räägib 3–4 sekundi pikkusest ajavahemikust kahe sakaadi vahel (lk 141). Schulze-Krüger (1992) nimetab maksimaalsiks fiktsioonijaks 2 sekundit (lk 12). Schmidt, Thews (1987) konstateerivad, et erilisi pingutusi rakendades on võimalik sakaade “mitmeks sekundiks maha suruda” (lk 251).
- 27 Sturm 1984.
- 28 Sturm 1989, lk 55.
- 29 Sissehutus Buzzellile 1998.

- 30 Andmed pärinevad Schmitt-Sasselt 1988, lk 183 jj.
- 31 Vrd siia juurde Kepplingeri põhjanevat tööd 1987.
- 32 Mattenklott jt 1995. Samas köites pöörata tähelepanu ka Kepplingeri artiklile “Die Bedeutung der Fernsehbilder für das Realitätsverständnis der Fernsehzuschauer”, lk 246–251.
- 33 Sturm 1995, lk 85.
- 34 Sturm 1989, lk 66.
- 35 Sturm jt 1982, lk 13.
- 36 Zeutschner 1995.
- 37 Seejuures on huvitav, “et tollal oli lastega perekondades teler üle kahe korra sagedamini olemas kui lasteta peredes”. (Greenfield 1987).
- 38 Saksa Liitvabariigis tõusis puhas vaatamisaeg (erineb oluliselt palju pikemast sisselülitatuseajast) kogu rahvastikku hõlmava statistilise keskmise järgi umbes ühelt tunnilt 60-ndate alguses rohkem kui kolmele tunnile 1998. aastal (Media Perspektiven Basisdaten 1998, lk 71). USA-s oli keskmine vaatamisaeg juba 1980. aastal 4 ja 5 tunni vahel ja sisselülitatuseaeg 7–8 tundi päevas.
- 39 Schmidbauer, Löhr 1997.
- 40 Seda teemat on põhjalikumalt käsitletud minu raamatus “Medienmagie oder die Herrschaft über die Sinne” (Patzlaff 1999, lk 12 jj).
- 41 Vt siia juurde Neverla 1992.
- 42 Gerbner, Gross 1976.
- 43 Thomas 1998.
- 44 Opaschowski 1997, lk 93.
- 45 Neverla 1992.
- 46 Opaschowski 1997, lk 93.
- 47 Opaschowski 1997, lk 92.
- 48 Eurich 1980, lk 25.
- 49 Noelle-Neumann 1992, lk 223 ja märkus 1.
- 50 Singer, Singer 1992.
- 51 Lahr 1996, lk 2.
- 52 *Der Spiegel*, 51 /1994, lk 97.
- 53 Sturm 1989, lk 49.
- 54 Noelle-Neumann 1992, lk 231.
- 55 Noelle-Neumann 1992, lk 232.
- 56 Berens, Kiefer, Meder 1997, lk 90.

- 57 Opaschowski 1997, lk 98.
- 58 Huth 1982, lk 207.
- 59 D.G. Singer 1995, lk 123.
- 60 Huth 1982, lk 212 ja Böhme-Dürr 1999.
- 61 Noelle-Neumann 1992, lk 229.
- 62 Eimeren, Maier-Lesch 1997, lk 9.
- 63 Postman 1992.
- 64 Opaschowski 1997, lk 84.
- 65 Sicking 1998.
- 66 Sellest loomulikult ei järeldu, et madal intelligentsustase on palju-
vaatamise tagajärg! Täpsemalt siia juurde Huth 1982, lk 206.
- 67 Opaschowski 1997, lk 87.
- 68 Signorielli 1995, lk 151.
- 69 Riddei 1997.
- 70 Signorielli uurimustulemused 1995, lk 151.
- 71 Signorielli (1995) annab teada: jälgides 1979. aastal nädala jooksul
söömise ja joomise kujutamist USA televisiooni põhisaadetes ja
nädalalõpu lastesaadetes, võis kindlaks teha, et ühe tunni jooksul
söödi, joodi või räägiti söömisest umbes üheksa korda (lk 152).
- 72 Klesges 1993.
- 73 Tsiteeritud Signorielli 1995, lk 154.
- 74 Signorielli uurimustulemused 1995 (lk 159).
- 75 Signorielli 1995, lk 160.
- 76 Krüger 1996, lk 114.
- 77 Krüger 1996, lk 115.
- 78 Krüger 1996, lk 115.
- 79 *Der Spiegel*, 14/1998, lk 163.
- 80 Põhjalikumalt on seda käsitletud Patzlaff 1994.
- 81 Maria Bieli intervjuu Dave Grossmanniga, *Zeit* 23.9.1999, lk 5.
- 82 Grossmann 1999, lk 58.
- 83 Grossmann 1999, lk 60.
- 84 *Süddeutsche Zeitung*, 17.5.1999.
- 85 Winn 1979.
- 86 Buzzell 1998, lk 49.
- 87 Põhjalikumalt sellest Cohen 1981 ja Mickasch 1986, lk 28.
- 88 Fischer 1999, lk 221 jj.

- 89 Buzzell 1998, lk 50.
- 90 Fischer 1999, lk 221.
- 91 Scheurle 1998, lk 90 jj.
- 92 Singer, Singer 1992, lk 112.
- 93 Benz 1998, lk 62.
- 94 Greenfield 1987, lk 50.
- 95 Reeves, Hawkins 1986, lk 43.
- 96 Reeves, Hawkins 1986, lk 43.
- 97 Theunert, Schorb 1995, lk 217.
- 98 Theunert, Schorb 1995, lk 220.
- 99 Theunert, Schorb 1995, lk 212.
- 100 Glogauer 1993.
- 101 Wagner, Drösser 1997, lk 104.
- 102 D.G. Singer 1995, lk 127.
- 103 Franzmann 1995.
- 104 Põhjalikumalt on sellest räägitud *Der Spiegel* 36 /1995, lk 82-87.
- 105 Sanders 1995, lk 173.
- 106 Literacy, Economy and Society. Results of the First International Adult Literacy Survey. OECD. Paris /Ottawa 1995.
- 107 Lehmann 1995.
- 108 Franzmann 1995, lk 117.
- 109 Lahr 1996.
- 110 Vrd siia juurde Noelle-Neumanni artiklit 1992.
- 111 *Der Spiegel*, 38 /1993, lk 143-146.
- 112 *Süddeutsche Zeitung Magazin* nr 28, 12.7.1996, lk 5.
- 113 Heinemann, Höpfner 1992.
- 114 Uuriti häälikute moodustumist, sõnavara, lauseehitust ja räägitu arusaadavust. Kõne arenguhäire või -peetus diagnoositi vaid siis, kui vähemalt kolmes valdkonnas neljast esines ilmseid puudujääke. Üksikute häälikute nõrkuse või teiste isoleeritud häirete puhul peeti last vanusele vastavalt "normaalseks".
- 115 Avaldatud alles 1982. aastal. Põhjalikumalt Heinemann 1997, lk 12.
- 116 Heinemann 1997, lk 13.
- 117 Ward 1992.
- 118 Ward 1994.
- 119 Doleschal, Radü, Cassel 1997.

- 120 *Süddeutsche Zeitung Magazin* nr 28, 12.7.1996, lk 5.
- 121 Boyanova, Trayanova 1998.
- 122 Gabriele Roßi artikkel, *Süddeutschen Zeitung*, 25.5.1998.
- 123 Kiese-Himmel, Wilke, Kruse 1997.
- 124 BARMER Ersatzkasse 1997.
- 125 *Badische Zeitung*, 11.12.1996 ja *Der Spiegel*, nr 28, 1997, lk 152.
- 126 Darschin 1999, lk 154.
- 127 Mohr 1999, lk 123.
- 128 Feierabend, Klingler, Simon 1999, lk 177.
- 129 Heinemann 1997, lk 16.
- 130 Põhjalikumalt Grimm 1990.
- 131 Täpsemad uuringud näitasid, et laps saab teatud tingimustel ka televisiooni kaudu oma sõnavara suurendada, kuid seejuures ei edendata keelestruktuuri ja lauseehitust.
- 132 Guardian Weekly, 21.01.1996.
- 133 Karin Böhme-Dürr 1990, lk 149.
- 134 Helmut Breueri loeng "*Sprachwahrnehmungsdefizite bei Vorschulkindern – ihre Diagnose und prophylaktische Einschränkung*" (Breuer 1998), lk 283.
- 135 Massinger, Nickischi 1997, lk 92.
- 136 Lüer, Huber, Lass 1990.
- 137 Doleschal, Radü, Cassel (lk 87).
- 138 Kiese-Himmel, Schiebusch-Reiter, Kruse 1996.
- 139 Kiese-Himmel, Kruse 1998.
- 140 Kiese-Himmel, Wallmoden, Kruse 1996.
- 141 Eurythmie als sichtbare Sprache, GA 279, Dornach 1968, lk 47.
- 142 Johanna Zinke 2000, Luftlautformen – sichtbar gemacht.
- 143 Üksikasjalikumalt Lutzker 1996, lk 38 jj.
- 144 Tsiteeritud Lutzker 1996, lk 43.
- 145 Condon, Sander 1974.
- 146 Lutzker 1996, lk 43-45.
- 147 Rudolf Steineri artikkel "Sprache und Sprachgeist". GA 36, Dornach 1961, lk 296–300.
- 148 Pikemalt on selles räägitud minu artiklis "Verlust und Wiedergewinnung der Sprache im Jugendalter", ajakirjas *Erziehungskunst* nr 2, 1992, lk 106–122.

Kirjandus

- Armstrong, Alison; Casement, Charles. *The Child and the Machine. Why Computers May Put Our Children's Education at Risk*. Toronto 1998.
- Arnemann, Christoph. Die Auswirkungen von Kameraentfernung und Objektivbrennweite auf die medienvermittelte visuelle Wahrnehmung. Dissertation 1993, Philosophische Fakultät der Universität Bremen.
- BARMER Ersatzkasse (Hg.). Sprich mit mir! Tips, Ideen, Informationen und viele Spiele zur Förderung der Sprachentwicklung. Hg. von der BARMER Ersatzkasse und dem Verein "Mehr Zeit für Kinder e.V.", Fellnerstraße 12, 60322 Frankfurt am M./Erlangen 1997.
- Barteis, Klaus. Das Verschwinden der Fiktion. Über das Altern der Literatur durch den Medienwechsel im 19. und 20. Jahrhundert. – Bohn et al. (Hg.). *Ansichten einer künftigen Medienwissenschaft*. (Sigma Medienwissenschaft Band I), Berlin 1988, lk 239–256.
- Benz, Ute. Warum sehen Kinder Gewaltfilme? München 1998.
- Berens, Harald; Kiefer, Marie-Luise; Meder, Arne. Spezialisierung der Mediennutzung im dualen Rundfunksystem. – *Media Perspektiven* 2/1997, lk 80–91.
- Berteismann Stiftung. Wissensvermittlung, Medien und Gesellschaft. Ein Symposium der Berteismann Stiftung am 23. und 24. Februar 1989 in Gütersloh. Gesprächsleitung und Moderation: Michael Klett u. Dietrich Ratzke. Gütersloh 1989.
- Bodanis, David. *The Secret Family. Twenty-four Hours inside the Mysterious World of our Minds and Bodies*. New York 1997.
- Böhme-Dürr, Karin. Die Rolle der Massenmedien im Spracherwerb. – Neumann; Charlton (Hg.). *Spracherwerb und Mediengebrauch* 1990, lk 149–167.
- Böhme-Dürr, Karin. Bildmagnet Fernsehen. – *TelevIZIon* 12/1999/1, lk 20–25.
- Bohn, Rainer; Müller, Eggo; Ruppert, Rainer (Hg.). *Ansichten einer künftigen Medienwissenschaft*. (Sigma Medienwissenschaft Band I), Berlin 1988.

- Boyanova, V.; Trayanova, D. Communicative Disorders Among Children's Population in Republic of Bulgaria – Rate of Diffusion. – *XXIVth World Congress of the International Association of Logopedics and Phoniatrics (IALP), Programme and Abstract Book*. Amsterdam 1998, lk 31.
- Breuer, Helmut. Sprachwahrnehmungsdefizite bei Vorschulkindern – ihre Diagnose und prophylaktische Einschränkung. – M. Gross (Hg.). *Aktuelle phoniatisch-pädaudiologische Aspekte* 1997/98 (Bd. 5), Heidelberg 1998, lk 275–290.
- Buddemeier, Heinz. Leben in künstlichen Welten. Cyberspace, Videoclips und das tägliche Fernsehen. Stuttgart 1993.
- Buzzel, Keith. The Children of Cyclops. The Influence of Television Viewing on the Developing Human Brain. Published by The Association of Waldorf Schools of North America, Fair Oaks 1998.
- Cohen, Karen M. The Development of Strategies of Visual Search. – Fisher et al. (Hg.). *Eye Movements. Cognition and Visual Perception*. Hillsdale, New Jersey, 1981, lk 271–288.
- Condon, William S.; Sander, L.W. Neonate Movement is Synchronized with Adult Speech. *Interactional Participation and Language Acquisition*. – *Science* Vol. 183, 11 (1974), lk 99–101.
- Crown, Peter; Featherman, Gregg et al. Electroencephalographic and Electrooculographic Correlates of Television Viewing. Final Technical Report. National Science Foundation, Student-Originated Studies, Grant No. SPI 78 – 03698, Hampshire College, Amherst (Mass.), March 1979.
- Darschin, Wolfgang. Tendenzen im Zuschauerverhalten. – *Media Perspektiven* 4/1999, lk 154–166 (Quelle. AGF/GfK Fernsehforschung).
- Doleschal, Jörg; Radü, Hans-Joachim; Cassel, Cornelia. Soziodemographische Verteilung und Sprachstatus bei Kindern einer Großstadt im Alter von 4 bis 5 Jahre. – M. Gross; U. Eysholdt (Hg.). *Aktuelle phoniatisch-pädaudiologische Aspekte* 1996 (Band 4), Göttingen 1997, lk 86–89.
- Duke-Eider, Sir Stewart (Hg.). *System of Ophthalmology*. Vol. VI: Ocular motility and strabismus. St. Louis 1973.
- Eimeren, Birgit van; Maier-Lesch, Brigitte. Die Sache mit der Politik im Fernsehen. – *TelevIZION* 10/1997/1, lk 9–13.

- Emery, Fred und Merrelyn. *A Choice of Futures*. Leiden 1976.
- Eurich, Claus. *Das verkabelte Leben. Wem schaden und wem nützen die Neuen Medien?* Reinbek bei Hamburg 1980.
- Feierabend, Sabine; Klingler, Walter; Simon, Erk. Was Kinder sehen. – *Media Perspektiven* 4/1999, lk 174–186.
- Fischer, Burkhan. *Blick-Punkte. Neurobiologische Prinzipien des Sehens und der Blicksteuerung*. Bern, Göttingen, Toronto, Seattle 1999.
- Franzmann, Bodo. Vor dem Einbruch der Multimedia-Kultur – Leseforscher überprüfen die Bestände. – *Spektrum der Wissenschaft* 10/1995, lk 116–119.
- Franzmann, Bodo; Fröhlich, Werner D.; Hoffmann, Hilmar; Spörri, Balz; Zitzlsperger, Rolf (Hg.). *Auf den Schultern von Gutenberg. Medienökologische Perspektiven der Fernsehgesellschaft*. Berlin/München 1995.
- Fritz, Jürgen (Hg.). *Programmiert zum Kriegsspielen. Weltbilder und Bilderwelten im Videospiel*. Frankfurt/New York 1988.
- Fröhlich, Werner D.; Zitzlsperger, Rolf; Franzmann, Bodo (Hg.). *Die verstellte Welt. Beiträge zur Medienökologie*. Weinheim/ Basel 1992.
- Gerbner, George; Gross, L. Living with Television: The Violence Profile, m. *Journal of Communication* 26 (1976), lk 172–199.
- Gerbner, George. Über die Ängstlichkeit von Vielsehern. – *Fernsehen und Bildung. Internationale Zeitschrift für Medienpsychologie und Medienpraxis*, Themenheft “Aspekte der Angst”, Jg. 12 (1978) 1+2, lk 48-57.
- Glogauer, Werner. *Die neuen Medien verändern die Kindheit. Nutzung und Auswirkungen des Fernsehens, der Videospiele, Videofilme u.a. bei 6- bis 10jährigen Kindern und Jugendlichen*. Weinheim 1993.
- Greenfield, Patricia Marks. *Kinder und neue Medien. Die Wirkung von Fernsehen, Videospiele und Computern (amerikanische Originalausgabe 1984)*. München/Weinheim 1987.
- Grimm, Hannelore. Über den Einfluss der Umweltsprache auf die kindliche Sprachentwicklung. – Neumann; Charlton (Hg.). *Spracherwerb und Mediengebrauch*. 1990, lk 99–112.
- Grossmann, Dave. Kinder trainieren Gewalt. Wie die Medien Kinder gewaltbereit machen. – *Family* 2/1999, lk 57–60 (bearbeitete Kürzung aus *Christianity Today*, August 1998, Carol Stream, Illinois, USA).

- Grüsser, O. J.; Grüsser-Cornehls, U. Gesichtssinn. – Schmidt; Thews. Physiologie des Menschen (siehe dort), 1987, lk 249 jj.
- Grüsser, O. J.; Grüsser-Cornehls, U. Gesichtssinn und Okulomotorik. – Schmidt, Robert F.; Thews, Gerhard. Physiologie des Menschen, Berlin/Heidelberg/New York etc. 1997, lk 278 jj.
- Heinemann, Manfred; Höpfner, Christel. Screening-Verfahren zur Erfassung von Sprachentwicklungsverzögerungen (SEV) im Alter von 3/4 bis 4 Jahren bei der U 8. – *Der Kinderarzt. Mitteilungen des Berufsverbandes der Kinderärzte Deutschlands e.V.*, 23. (40.) Jahrgang 1992, Nr. 10, lk 1635–1639.
- Heinemann, Manfred. Zunahme von Sprachentwicklungsstörungen – Konsequenzen für interdisziplinäre Zusammenarbeit. – 25 Jahre Sprachheilzentrum Ravensburg – Festschrift zum 20. Juni 1997.
- Huth, Silvia. Zur Wirkung des Vielfernsehens. Ergebnisse aus der empirischen Forschung in den USA. – *Fernsehen und Bildung. Internationale Zeitschrift für Medienpsychologie und Medienpraxis*, Themenheft “Mediendramaturgie und Zuschauerverhalten”, Jg. 16 (1982)1–3, lk 149–234.
- Issing, Ludwig J.; Mickasch, Heidemarie D.; Haack, Johannes (Hg.). Blickbewegung und Bildverarbeitung. Kognitionspsychologische Aspekte visueller Informationsverarbeitung. Europäische Hochschulschriften Band 186, Frankfurt/Bern/New York 1986.
- Kepplinger, Hans Mathias. Darstellungseffekte. Experimentelle Untersuchungen zur Wirkung von Pressefotos und Fernsehfilmen. *Alber Broschur Kommunikation*, Bd. 15, Freiburg, München 1987.
- Kepplinger, Hans Mathias. Die Bedeutung der Fernsehbilder für das Realitätsverständnis der Fernsehzuschauer. – Franzmann et al.(Hg.). Auf den Schultern von Gutenberg 1995, lk 246–251.
- Kiese-Himmel, Chr.; Schiebusch-Reiter, U.; Kruse, E. Sprachentwicklungsstörung und taktil-kinästhetische Wahrnehmung. – M. Gross (Hg.). *Aktuelle phoniatriisch-pädaudiologische Aspekte* 1995 (Bd. 3), Berlin 1996, lk 121-122.
- Kiese-Himmel, Chr.; Wallmoden, C. v.; Kruse, E. “Begreifen” durch Greifen. – Gross, M. (Hg.). *Aktuelle phoniatriisch-pädaudiologische Aspekte* 1995 (Bd. 3), Berlin 1996, lk 118–120.

- Kiese-Himmel, Christiane; Wilke, Sabine; Kruse, Eberhard. Was wird aus sprachentwicklungsgestörten Kindern im Grundschulalter? Ergebnisse einer Follow-up-Untersuchung. – M. Gross; U. Eysholdt (Hg.). *Aktuelle phoniatisch-pädaudiologische Aspekte* 1996 (Bd. 4), Göttingen 1997, lk 83–85.
- Kiese-Himmel, Christiane; Kruse, Eberhard. Höhere taktile und Unästhetische Funktionen bei ehemals sprachentwicklungsgestörten Kindern. – Gross, M. (Hg.). *Aktuelle phoniatisch-pädaudiologische Aspekte* 1997/98 (Bd. 5), Heidelberg 1998, lk 222–225.
- Klesges, Robert C.; Shelton, Mary L.; Klesges, Lisa M. Effects of Television on Metabolie Rate. Potential Implications For Childhood Obesity. – *Pediatrics* Vol. 91, Nr. 2, 1993, lk 281–286.
- Krüger, Udo Michael. Gewalt in von Kindern genutzten Fernsehsendungen. – *Media Perspektiven* 3/1996, lk 114–133.
- Krugman, Herbert E. Electroencephalographic Aspects of Low Involvement. – American Association of Public Opinion Research, New York 1970.
- Kubey, Robert; Csikszentmihalyi, Mihaly. Television and the Quality of Life. How Viewing Shapes Everyday Experience. Hillsdale (New Jersey) 1990.
- Lahr, Helmut van der. Lesen. Verlust einer Schlüsselqualifikation für die Informationsgesellschaft. – *Media Perspektiven* 11 1996, lk 2-7.
- Lehmann, Rainer H. et al. Leseverständnis und Lesegewohnheiten deutscher Schüler und Schülerinnen. Reihe Beitz Stiftung Lesen, Weinheim/ Basel 1995.
- Limann, Otto. Fernsehtechnik ohne Ballast. München 1976.
- Lüer, G.; Huber, W.; Lass, U. Untersuchung von Sprachstörungen durch Augenbewegungsanalysen. – Hermann Mühlendyck; Walter Rüssmann (Hg.). Augenbewegung und visuelle Wahrnehmung. Physiologische, psychologische und klinische Aspekte (Bücherei des Augenarztes, Bd. 121), Stuttgart 1990, lk 47–52.
- Lutzker, Peter. Der Sprachsinn. Sprachwahrnehmung als Sinnesvorgang. Stuttgart 1996.
- Mander, Jerry. Schafft das Fernsehen ab! Eine Streitschrift gegen das Leben aus zweiter Hand. Reinbek bei Hamburg 1979 (amerikanische Originalausgabe New York 1978).

- Massinger, Claudia; Nickisch, A. Ludwigshafener Standardisierte Motorikuntersuchung für Kinder mit phoniatriisch-pädaudiologischen Auffälligkeiten. – M. Gross; U. Eysholdt (Hg.). *Aktuelle phoniatriisch-pädaudiologische Aspekte* 1996 (Bd. 4), Göttingen 1997, lk 92–94.
- Mattenklott, Axel; Donsbach, Wolfgang; Brosius, Hans-Bernd. Die Realität des Fernsehzuschauers. die Illusion des Augenzeugen. – Franzmann et al. (Hg.). *Auf den Schultern von Gutenberg. Medienökologische Perspektiven der Fernsehgesellschaft*, Berlin/München 1995, lk 252–263.
- Mikasch, Heidemarie D.; Haack, Johannes. Blickbewegungsforschung – Einführung in die physiologischen Grundlagen, Techniken und in die Problem- und Anwendungsbereiche. – Issing et al. (Hg.). *Blickbewegung und Bildverarbeitung* 1986 (siehe dort), lk 11–36.
- Mohr, Inge. Jugendschutz im Fernsehen. Aktuelle Entwicklungen. – *Media Perspektiven* 3/1999, lk 119-127.
- Mulholland, Thomas B. The Concept of Attention and the Electroencephalographic Alpha Rhythm. – *Attention in Neurophysiology*, London 1969.
- Neumann, Klaus; Charlton, Michael (Hg.). *Spracherwerb und Mediengebrauch. ScriptOralia Band 27*, Tübingen 1990.
- Neverla, Irene. *Fernseh-Zeit. Zuschauer zwischen Zeitkalkül und Zeitvertrieb. Eine Untersuchung zur Fernsehnutzung*. München 1992.
- Neverla, Irene. *Zeitmaschine Fernsehen. Zwischen Beschleunigung und Entschleunigung des Alltags*. – Franzmann et al. (Hg.). *Auf den Schultern von Gutenberg* 1995), lk 26 –276.
- Noelle-Neumann, Elisabeth. Das Fernsehen und die Zukunft der Lesekultur. – Fröhlich et al. (Hg.). *Die verstellte Welt* 1992, lk 222–254.
- Opaschowski, Horst W. *Deutschland 2010. Wie wir morgen leben – Voraussagen der Wissenschaft zur Zukunft unserer Gesellschaft*. Hamburg 1997.
- Patzlaff, Rainer. Verlust und Wiedergewinnung der Sprache im Jugendalter. – *Erziehungskunst* 2/1992, lk 106–122.
- Patzlaff, Rainer. *Sprachzerfall und Aggression. Geistige Hintergründe der Gewalt und des Nationalismus*. Stuttgart 1994.

- Patzlaff, Rainer. Medienmagie oder die Herrschaft über die Sinne. Stuttgart 1999.
- Postman, Neil. Sieben Thesen zur Medientechnologie. – Fröhlich et al. (Hg.). Die verstellte Welt 1992, lk 9–22.
- Ridder, Christa-Maria. US-Kinderfernsehen zwischen Kommerz und Regelungsversuchen im öffentlichen Interesse. – *Media Perspektiven* 1/1997, lk 31–41.
- Sanders, Barry. A is for Ox. Violence, Electronic Media and the Silencing of the Written Word. New York 1994. Deutsche Übersetzung unter dem Titel *Der Verlust der Sprachkultur*, Frankfurt am M. 1995.
- Scheurle, Hans Jürgen. Information und Bewußtseinshelligkeit – Was kann die neurophysiologische Forschung zur Untersuchung des Fernsehens beitragen? – Das Problem von Wahrnehmung und Bewußtsein auf dem Hintergrund der Medien- und Hirnforschung, Medienkritische Reihe, hg. von Heinz Buddemeier, Band I, Bremen 1998, lk 74–170.
- Schmidbauer, Michael; Löhr, Paul. Jugendmedien und Jugendszenen. Ergebnisse einer aktuellen Untersuchung. – *TelevisiOn* 10/1997/1, lk 13–26.
- Schmidt, Roben F.; Thews, Gerhard. Physiologie des Menschen. Berlin/Heidelberg/New York etc. 1997.
- Schmitt-Sasse, Joachim. “Macht Filme wie komplexe Werbespots!” Strategien einer produktionsorientierten Medienwirkungsforschung. – Bohn et al. (Hg.). Ansichten einer künftigen Medienwissenschaft 1988, lk 181–194.
- Schulze-Krüger, Rolf Ekkehard. Analyse von Augenbewegungen des Menschen zur Symmetrie- und Raumwahrnehmung und Vergleich zu einem aktiven Kamerasystem. Fortschritt-Berichte VDI Reihe 17 (Biotechnik), Nr. 83, Düsseldorf 1992.
- Sicking, Peter. Leben ohne Fernsehen. Eine qualitative Nichtfernseherstudie. Wiesbaden 1998.
- Signorielli, Nancy. Ungesunde Botschaften. Medieneinflüsse auf das Gesundheits- und Ernährungsverhalten von Kindern. – Franzmann et al. (Hg.). Auf den Schultern von Gutenberg. Medienökologische Perspektiven der Fernsehgesellschaft, Berlin/München 1995, lk 150–164.

- Singer, Dorothy G. Fernsehen, Lesen und Phantasieentwicklung. – Franzmann et al. (Hg.). Auf den Schultern von Gutenberg. Medienökologische Perspektiven der Fernsehgesellschaft, Berlin/München 1995, lk 118–131.
- Singer, Jerome L.; Singer, Dorothy G. Wider die Verkümmern der Phantasie. Fernsehen, Lesen und die Entwicklung der Vorstellungskraft. – Fröhlich et al. (Hg.). *Die verstellte Welt. Beiträge zur Medienökologie* 1992, lk 98–114.
- Steiner, Rudolf. Sprache und Sprachgeist. – Der Goetheanumgedanke inmitten der Kulturkrise der Gegenwart. Gesamtausgabe Band 36, Dornach 1961, lk 296–300.
- Steiner, Rudolf. Eurythmie als sichtbare Sprache. Vortragskursus in Dornach vom 24. Juni bis 12. Juli 1924. Gesamtausgabe Band 279, Dornach 1968.
- Sturm, Hertha; Vitouch, Peter; Bauer, Herbert; Grewe-Partsch, Marianne. Emotion und Erregung – Kinder als Fernsehzuschauer. Eine psychophysiologische Untersuchung. – *Fernsehen und Bildung. Internationale Zeitschrift für Medienpsychologie und Medienpraxis*. Themenheft “Mediendramaturgie und Zuschauerverhalten”, Jg. 16 (1982) 1–3, lk 11–114.
- Sturm, Hertha. Wahrnehmung und Fernsehen. Die fehlende Halbssekunde. – *Media. Perspektiven* 1/1984, lk 58–65.
- Sturm, Hertha. Wissensvermittlung und Rezipient. Die Defizite des Fernsehens. – *Wissensvermittlung, Medien und Gesellschaft*. Ein Symposium der Berteismann Stiftung (siehe dort) 1989, lk 47–76.
- Sturm, Hertha. Die inneren Aktivitäten bei Hören, Sehen und Lesen. Ein Ansatz zur Klärung der Warum-Frage von Medienwirkungen. – Franzmann et al. (Hg.). Auf den Schultern von Gutenberg 1995, lk 82–94.
- Theunert, Helga; Schorb, Bernd. “Mordsbilder”. Kinder und Fernsehinformation. Eine Untersuchung zum Umgang von Kindern mit realen Gewaltdarstellungen in Nachrichten und Reality-TV im Auftrag der Hamburgischen Anstalt für neue Medien (HAM) und der Bayerischen Landeszentrale für neue Medien (BLM). Schriftenreihe der HAM Band 13, Berlin 1995.

- Thomas, Günther. Medien – Ritual – Religion. Zur religiösen Funktion des Fernsehens. Frankfurt; M. 1998.
- Wagner, Luise; Drösser, Christoph. Tuning für unsere Sinne. – *Konrad*, 1/1997, lk 101–104.
- Ward, Sally. The Predictive Validity and Accuracy of a Screening Test for Language Delay and Auditory Perceptual Disorder. – *European Journal of Disorders of Communication* 27 (1992), lk 55–72.
- Ward, Sally. The Validation of a Treatment Method for Auditory Perceptual Disorder in Young Children. Unveröffentlichtes Manuskript vom Mai 1994.
- Ward, Sally. An Investigation into the Effectiveness of an Early Intervention Method für Delayed Language Development in Young Children. – *International Journal of Language Communication Disorders* 1999, Vol. 34, No. 3, lk 243–264.
- Winn, Marie. Die Droge im Wohnzimmer. Reinbek b. Hamburg 1979 (amerikanische Originalausgabe 1977 unter dem Titel “The Plug-In Drug”).
- Yarbus, Alfred L. Eye Movements and Vision (translated from Russian by Basil Haigh, Cambridge, England). New York 1967.
- Zajonc, Arthur. Die gemeinsame Geschichte von Licht und Bewusstsein. Reinbek b. Hamburg 1994.
- Zangemeister, W. H.; Sherman, K.; Stark, L. Evidence for a Global Scanpath Strategy in Viewing Abstract Compared with Realistic Images. – *Neuropsychologia* Vol. 33, No. 8, 1995, lk 1009–1025.
- Zeutschner, Heiko. Die braune Mattscheibe. Unsere Glotze wird 60 – Fernsehen im Nationalsozialismus. – *Süddeutsche Zeitung*, 25.3.1995.